

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog

Kruizinga, S.F.

Publication date
2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kruizinga, S. F. (2011). *Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 7: Een dubbel verstandshuwelijk

7.1 – Pro-Brits uit overtuiging?

Op 24 november 1916 vierde de Uitvoerende Commissie feest. Het was, herinnerde Van Haren Noman zijn UC-collegae, op de kop of twee jaar geleden dat de NOT werd opgericht. Na de gewone vrijdagse vergadering werd daarom, ter ere van deze gelegenheid, een klein buffet aangericht. Er werd gegeten en gedronken, gelachen (ondanks het feit dat vaste lolbroek Van Aalst wegens dringende bezigheden in Amsterdam verstek moest laten gaan) en herinneringen opgehaald. Ook kregen de koffiejuffrouwen een presentje, ‘onder de opmerking, dat wij allen zeer zeker niet zoo goed hebben kunnen werken, wanneer zij ons niet zoo getrouw en zoo goed voor de arbeid gesterkt had’.¹ Enkele van de belangrijkste resultaten van deze ‘arbeid’ zijn in de voorgaande hoofdstukken de revue gepasseerd: de NOT had de facto het onderscheid tussen contrabande en niet-contrabande opgeheven, rantsoeneringen ingevoerd, bedrijven verplicht hun voorraden in te teren en de half-om-half verdeling van het Nederlandse landbouwsurplus mogelijk gemaakt. De UC had zich tot doel gesteld om het gewone economische leven, zoals zich dat in de jaren voor 1914 gevormd had, zoveel mogelijk in stand te houden, en daarom had zij – ironisch genoeg – diep moeten ingrijpen in de vrije markt. Tegelijkertijd probeerde zij te doen wat haar leden in het belang van de Nederlandse, en de Nederlands-Indische, economie achtte. Bovendien hadden praktische overwegingen haar doen instemmen met het *Agreement* van juli 1915, hopende dat daardoor het voortbestaan van de Trustmaatschappij op de langere termijn verzekerd werd (zij het dat daarvoor steun van de regering nodig bleef).²

Hiermee was zij steun en toeverlaat geweest voor de Britse regering. Maar ook op andere terreinen, zoals de rantsoeneringen, had zij actief met de Britten meegedacht. Want, zoals Van Aalst het in januari 1917 uitdrukte, de NOT leefde ‘bij de maand’. Omdat niemand wist hoe lang de oorlog nog zou duren en wat de toekomst zou brengen, was lange-termijndenken zo goed als onmogelijk.³ De NOT stelde zich daarom, aldus Van Aalst, ‘businesslike’ op en was bereid tot praktische compromissen: een harde opstelling gebaseerd op allerlei internationale rechtsregels was simpelweg niet productief en zou alleen maar tot ruzie leiden, die op zijn beurt weer vertragingen in de aanlevering van vitale overzeese goederen zou opleveren en het bedrijfsleven grote schade zou toebrengen.⁴ Daarom probeerde de NOT controverses voor te zijn, zich (in de woorden van Hintzen) ‘plus royaliste que le roi’ op te stellen door actie te ondernemen voordat er conflicten konden ontstaan over de uitvoering of de interpretatie van het *Agreement*.⁵

Ook de Britse regering had zich, zo vond de UC, over het algemeen coulant opgesteld en oprecht geprobeerd aan de gelegitimeerde verlangens van de NOT, zoals ook blijkt uit

¹ NA 2.06.079/1249: UC 24 november 1916, 270-272.

² Zie hoofdstuk 4.

³ NA 2.06.079/1251: UC 16 januari 1917, 97.

⁴ NA 2.06.079/1247: UC 8 september 1916, 205.

⁵ NA 2.06.079/1241: UC 12 november 1915, 68.

tabel 7.1 hieronder, te voldoen.⁶ Uiteraard moesten er wel eens lastige kwesties behandeld worden en ontstonden er verschillen van mening (het was immers oorlog), maar de gesprekken daarover werden, mede dankzij de opstelling van de Britse Legatie in Den Haag, altijd in een sfeer van openheid en vriendschap gevoerd.⁷ Van Aalst maakte in september 1915 zelfs expliciet de opmerking maar wat blij te zijn dat de Entente en niet de Centralen de zee beheerste: Duitsland zou namelijk, ware de situatie omgedraaid, totaal geen rekening houden met Nederland, aldus de UC-president.⁸ En Van Aalst was niet de enige NOT-er die bepaald niet onwelwillend tegenover de Geallieerde zaak stond. De meeste reders hadden meer op met het maritieme Groot-Brittannië dan met Duitsland, wier door hun overheid gesteunde rederijen hun Nederlandse collegae in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog forse concurrentie hadden aangedaan.⁹ Reder Nierstrasz betuigde bijvoorbeeld kort na het begin van de oorlog zijn 'sincere sympathy with Great Britain's struggle for the welfare of smaller nations'.¹⁰ Ook andere "Amsterdams" georiënteerde bedrijven, waaronder Van Aalsts NHM, hadden zich in het anderhalve decennium met hand en tand moeten verweren tegen wat zij zagen als ongewenste Duitse inmenging in "hun" kolonie. Zij waren daarom bang dat een Duitse overwinning in de Eerste Wereldoorlog het einde van de Nederlandse 'politieke of economische onafhankelijkheid' zou betekenen, zowel in Europa als in Azië.¹¹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de anti-Duitse gevoelens nog gevoed door de (materiële) verliezen die reders en handelaars leden dankzij Duitse torpedo's.¹² Dit anti-Duitse ressentiment was niet de drijvende kracht achter de NOT-besluitvorming – daarvoor waren haar bestuursleden zich te zeer bewust van de economische en politieke noodzaak van goede (handels)relaties met de oosterbuur – maar droeg zeer zeker bij aan de goede verstandhouding die de NOT-leden gedurende 1915 met de Britten hadden opgebouwd. Van Vollenhoven, de wel zeer pro-Britse NOT-onderhandelaar, functioneerde daarbij als smeermiddel. Ook de Britten toonden zich in 1915 over het algemeen zeer tevreden. In een rapport over de Trustmaatschappij roemde de Britse regering de NOT als een 'monument of organising power' en haar bestuurders als bekwaam, capabel én 'pro-British'.¹³

Tabel 7.1: De rantsoenovereenkomst van november 1915

⁶ NA 2.06.079/1239: UC 10 augustus 1915, 298-302; NA 2.06.079/1241: UC 5 november 1915, 16; UC 26 november 1915, 149.

⁷ NA 2.06.079/1241: UC 5 november 1915, 21.

⁸ NA 2.06.079/1240: RvB 14 september 1915, 489.

⁹ Zie bijvoorbeeld de opmerking van Ernst Heldring dat hij al voor de oorlog ervan op de hoogte was hoe 'hoogst moeizaam en pijnlijk' het samenwerken is met Duitsers (De Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, I, 1 augustus 1918, 228).

¹⁰ BPNL VII, doc. nr. 96, 130-131: Johnstone aan Grey, 15 september 1914.

¹¹ Dagboek Van Aalst, 9 april 1918, 550.

¹² Zie voor de continuïteit van de anti-Duitse gevoelens binnen de Nederlandse rederswereld Flierman, 'Het centrale punt', 56; à Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, 280-294. Overigens gingen de meeste contemporaine schattingen er van uit dat de Nederlandse bevolking over het algemeen aan de kant van de Entente stond. Zie bijvoorbeeld Van Dyke, *Fighting for Peace*, 190: 'Five-sixths of her people, I believe, have no sympathy with the German Government in its choice and conduct of this war'.

¹³ BNA FO 551/4, 19652: A. Henderson aan Robert Cecil, 24 januari 1916, no. 65.

Product	Voorstel Britse regering	Afgesproken rantsoen
Maïs en rogge	150.000 ton voor alleen maïs.	225.000 ton rogge en maïs
Oliecakes en –meel	60.000 ton	90.000 ton
Oliehoudende zaden en pitten	74.000 ton	18.265 ton
Petroleum	41.000 ton	12.000 ton
		20.000 ton gasolie voor laatste drie maanden 1916, 20.000 ton voor eerste vier maanden 1916, niets in periode 1 mei-1 september 1916.
		41.000 ton petroleum
Oliën en vetten	11,000 ton voor alleen dierlijke oliën en vetten, 1000 ton voor alleen sojaboon-olie, 8000 ton voor katoenzaadolie.	Plantaardige oliën en vetten: 20.500 ton
		Dierlijke oliën en vetten: 12.810 ton ¹⁴
<i>Lard</i>	3000 ton	3000 ton
Ruwe wol	2000 ton	3000 ton.
Smeerolie		5000 ton

Bron: NA 2.06.079/1240: UC 1 september 1915, 417-418, NA 2.06.097/1448: memorandum van Joost van Vollenhoven, 'Verslag over mijn reis naar Londen Oct./Nov. 1915', n.d. [rond 9 november 1916]; NA 2.06.079/1241: Eyre Crowe aan Joost van Vollenhoven, 5 november 1915, met bijgesloten 'Draft letter embodying the rationing agreement' [n.d.], bijgevoegd bij UC 8 november 1915, en UC aan Alan Johnstone, 23 november 1915, bijgevoegd bij UC 23 november 1915.

In dit hoofdstuk zal ik laten zien dat in 1916 de vertrouwensband tussen NOT en Londen een flinke deuk zou oplopen. De Britse economische oorlogsstrategie onderging dat jaar grote veranderingen, waardoor de doelen die Londen op economisch gebied ging nastreven en de strategie die zij daartoe toepaste steeds minder verenigbaar was met de politiek van de NOT. Ook de Britse pers was in toenemende mate kritisch over de economische oorlogvoering in het algemeen en de Trustmaatschappij in het bijzonder, hetgeen Londen dwong om een compromislozer houding jegens de NOT aan te nemen. Hoewel de onderlinge verhouding tussen NOT en de Britse regering daarmee minder hartelijk werd, werd zij ironisch genoeg niet minder hecht. Want, zoals uit dit hoofdstuk zal blijken, de Britse

¹⁴ De invoer van grondstoffen voor margarinefabricage was deels afhankelijk van de uitvoer van margarine naar Groot-Brittannië: hoe meer uitvoer van product, des te meer invoer van grondstoffen.

regering en de NOT raakten steeds meer met elkaar verknoopt. Hetzelfde gold ook voor de NOT en de Nederlandse regering. Want bij de oplossing van de steeds ingewikkelder handelszaken die de NOT geacht werd op te lossen, zo zal uit dit hoofdstuk blijken, moest steeds vaker samenwerking zoeken met zowel met werkgevers als werknemers, en met andere Crisisinstellingen en de Nederlandse regering. De NOT kwam zodoende in een zeer paradoxale situatie terecht, waarin zij tegelijkertijd de strijd aanbond met bepaalde elementen binnen de regering (zoals Posthuma), maar tegelijkertijd afhankelijk van haar werd om bepaalde regelingen uit te kunnen voeren. Tenslotte zal uit dit hoofdstuk blijken dat, juist door haar steeds verdiepende contacten met Den Haag en Londen, de zichtbare invloed van de NOT op de Nederlandse economie zich gedurende 1916 bleef uitbreiden. In dat jaar, beweert Smit, bevond de Trustmaatschappij zich op het toppunt van haar macht.¹⁵ 'Allah is groot en de N.O.T. is zijn profeet' werd, zo vermelden de UC-notulen, een gevleugelde uitspraak in de Nederlandse zakenwereld.¹⁶ Maar die grote invloed riep bij het grote publiek steeds meer vragen en kritiek op, waardoor de NOT gedwongen werd een heus propaganda-offensief in te zetten om de reputaties van haar bestuursleden te beschermen.

7.2 – Kaarsen, glycerine, zeep en soda

De Trustmaatschappij kreeg gedurende haar bestaan veel lastige kwesties voor haar kiezen, waarbij een evenwicht moest worden gevonden tussen zowel de belangen van betrokken bedrijven en hun werknemers maar ook op politiek niveau een evenwicht moest worden gezocht. Eén van de ingewikkeldste zaken vond zijn oorsprong in iets wat op het oog heel onschuldig lijkt: de Nederlandse kaarsen- en zeepfabricage. In eerstgenoemde sector had in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog een concentratie plaatsgevonden zodat er tijdens de oorlog nog maar twee grote fabrieken waren overgebleven, die zowel voor Nederlands verbruik als de export produceerden: de Koninklijke Stearine Kaarsenfabriek "Gouda" en de Stearine Kaarsenfabriek "Apollo" in Schiedam. Zij produceerden twee typen kaarsen: stearine-kaarsen, gemaakt van een mengsel van dierlijke en plantaardige oliën en vetten, en goedkopere maar minder brandbare composiet-kaarsen, waarin ook paraffine (een aardolieproduct) was verwerkt. Het hoofdingrediënt Stearine werd verkregen door vetsplitsing (hydrolyse), waardoor als bijproducten vetzuren en glycerine ontstonden.¹⁷ Een zelfde soort proces werd gebruikt in de zeepfabricage. Ook de zeepziederijen (er waren tijdens de Eerste Wereldoorlog ongeveer 45 fabrieken in Nederland) maakten op basis van vetten grofweg twee verschillende productsoorten: zachte zeep op basis van potas¹⁸ (kaliumhoudende zouten en mineralen) en harde zeep dat werd gemaakt van natronloog of soda. Zachte zeep werd vooral in Nederland en Indië gebruikt, en harde zeep werd voor het overgrote deel uitgevoerd, terwijl de grondstoffen voor zowel de kaarsen- als de

¹⁵ Smit, 'De staat en de N.O.T.' 91-92.

¹⁶ NA 2.06.079/1251: UC 9 januari 1917, 13.

¹⁷ Ketner, 'Nijverheid', 563

¹⁸ Een contaminatie van het Engelse woord 'potassium' (kaliumzout) en 'as': in de 17^e en 18^e eeuw werd turf- en houtas als grondstof gebruikt werd.

zeepfabricage merendeels moesten worden ingevoerd. Voor zowel de zeep- als de kaarsenfabricage gold dat er als bijproduct glycerine vrijkwam.¹⁹

De Nederlandse regering had op 7 augustus 1914 een uitvoerverbod voor glycerine uitgevaardigd, om er voor te zorgen deze geheel ten goede zou komen aan de fabricatie van munitie en explosieven voor het Nederlandse leger.²⁰ Dat uitvoerverbod werd vijf dagen later echter weer ingetrokken, vermoedelijk omdat het niet of nauwelijks controleerbaar was.²¹ Glycerine was namelijk niet als aparte categorie opgenomen in de statistieken van in- en uitvoer, “verdween” zo in de tabellen en ontsnapte daardoor aan de aandacht van zowel de Nederlandse ambtenarij, de NOT als de Britse blokkade-bureaucraten.²² Pas in november 1915 daagde bij de Britse regering het besef dat de Nederlandse glycerinevoorraad een dankbare aanvulling zou kunnen zijn op haar eigen productie.²³ Bij monde van Oppenheimer informeerde zij bij Van Vollenhoven of het niet mogelijk zou zijn om alle als bijproduct van de verwerking van ‘technische’ vetten vervaardigde glycerine tegen vaste prijzen aan het Britse Ministerie van Munitie te verkopen. Oppenheimer meende dat de Britten recht hadden op de glycerine, omdat het merendeel van de in de kaarsen- en zeepindustrie verwerkte vetten via de NOT (en dus dankzij de Britten), en een belangrijk deel daarvan zelfs rechtstreeks uit Groot-Brittannië werden ingevoerd.²⁴

Ondertussen had de Britse regering zichzelf een aardig pressiemiddel in handen gegeven om de woorden van Oppenheimer kracht bij te zetten. De Britse sodaproductie was namelijk (bijna) volledig onder regeringstoezicht gesteld om zo de eigen productie van glycerine te stimuleren. De Subcommissie B werd daardoor overstroomd met klachtenbrieven van fabrikanten die geen uitvoervergunning voor Britse soda konden krijgen. Ook in andere productielanden (die wegens hoge transportkosten toch al beduidend minder aantrekkelijk waren) kregen de Nederlandse inkopers steeds vaker nul op het rekest, omdat de Britten hen al voor waren geweest en alle voorraden hadden opgekocht.²⁵ Bovendien besloot de Britse regering een beproefde tactiek in de herhaling te gooien, door de NOT op te dragen een lading soda vast te houden omdat in Londen twijfels waren gerezen over de ‘good faith’ van één van de importeurs. Door dit duo aan Britse maatregelen ontstond er in Nederland een gebrek aan soda. Daarom besloot een commissie van belanghebbenden begin januari 1916 om twee zwaargewichten, I. IJssel de Schepper, directeur van kaarsenfabriek “Gouda” en P.M. Cochius van de N.V. Nederlandsche Glasfabriek “Leerdam”, met Van Vollenhoven mee naar Londen te sturen om te

¹⁹ Ketner, 'Nijverheid', 563-564, 568; Everwijn, *Beschrijving* II, 577. Veel nuttige achtergrondinformatie betreffende de zeep-, kaarsen- en glycerinefabricage in deze paragraaf is ontleend aan de website “Schaarste aan zeep in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog” van Rob Kammelar [www.wereldoorlog1418.nl/zeepschaarste/index.html, bezocht op 21 oktober 2009]. Ik dank de auteur voor zijn toestemming om gegevens uit dit stuk over te nemen.

²⁰ *Staatsblad* 398.

²¹ 12 augustus 1914, *Staatsblad* 409.

²² NA 2.06.079/1448: Memorandum ‘Uitvoer van Glycerine’, door Joost van Vollenhoven, 6 december 1915.

²³ Dit is des te vreemder omdat de Britse legatie in Nederland al in 1914 gewaarschuwd had dat de grote olie- en vettenverwerkende industrie in Nederland een dankbare bron van glycerine was. BNA FO 368/1028, 66180: Johnstone aan Grey, 31 oktober 1914 no. 208 Commercial.

²⁴ NA 2.06.079/1605, XLIV: 8 januari 1916, 1-2; UC 14 januari 1916, 59-60. Cf. Van Manen, *NOT* II, 117.

²⁵ NA 2.06.001/4225: CHB 2 december 1915, 3.

onderhandelen over Britse exportlicenties voor soda.²⁶ Van Vollenhoven had echter zo zijn bedenkingen bij de kansen op succes, en dat lag vooral aan de samenstelling van het onderhandelingssteam.²⁷

IJssel de Schepper, de helft van het onderhandelaarsduo, was namelijk bepaald geen onomstreden figuur. Op 5 januari 1916 had hij zijn bedrijf moeten stilzetten omdat de NOT hem verdere afgifte van grondstoffen voor zijn kaarsenfabriek weigerde. Hij had namelijk “NOT-vrije” kaarsen en glycerine (ingevoerd of gefabriceerd vóór de oorlog) uitgevoerd naar Duitsland, maar tegelijkertijd via de NOT nieuwe grondstoffen ingevoerd en die aan zijn “vrije” voorraad toegevoegd. Hij had bovendien de “Apollo” aangeraden hetzelfde te doen. Ook de Britten waren via hun uitgebreide spionagenetwerk op de hoogte gebracht, en eisten een onafhankelijk onderzoek naar de vrije voorraden van “Apollo” en “Gouda”. Wat zij daarmee bedoelden bleek toen een team accountants van het Britse kantoor Price, Waterhouse & Co. arriveerde om de boeken van beide fabrieken te onderzoeken en alle werkplaatsen te inspecteren. De UC beviel deze inmenging in eigen zaken maar matig. Het uitschrijven van boetes en het onderzoeken van fraude was tot nu toe altijd een aangelegenheid geweest die de UC zonder enige inmenging van buiten had geregeld, maar de Britse regering had steeds meer commentaar gekregen op de hoogte van de boetes. Zij verdacht de UC er van – niet bepaald onterecht, overigens – om de boetes voor bepaalde bedrijven bewust wat omlaag te schroeven met als doel te voorkomen dat het beboete bedrijf bankroet zou gaan.²⁸ Om te voorkomen dat nu ook de Nederlandse kaarsenindustrie de hand boven het hoofd gehouden zou worden, had Londen besloten zélf het onderzoek ter hand te nemen. Als dat onderzoek niet naar tevredenheid zou worden afgerond, zou de Britse regering de bedrijven op de Statutory Black List plaatsen en moest dus ook de Trustmaatschappij hen de afgifte van NOT-goederen weigeren. De UC wilde zich echter niet zomaar de kaas van het brood laten eten, en stuurde ook de Controle-Commissie er op af. Maar zolang het onderzoek duurde, benadrukte de Britse regering, viel er niet te praten over aanvoeren van soda.²⁹

Het is daarom des te opvallender dat de missie-IJssel de Schepper naar Londen wel degelijk resultaat boekte, geheel tegen Van Vollenhovens verwachtingen in. Want bij terugkomst lieten beide heren weten dat de Britten ondanks alles in principe bereid waren om Nederland alle soda te leveren die het nodig had, mits al het glycerine-bijproduct naar Groot-Brittannië zou worden geëxporteerd en er een distributie-systeem voor soda zou worden opgezet. Zo’n systeem zou moeten voorkomen dat Britse soda vermengd zou

²⁶ NA 2.06.079/1448: Koninklijke Steariefabriek Gouda aan Van Vollenhoven, 6 december 1915; NA 2.06.079/1449: Van Vollenhoven, ‘Verslag over mijn reis naar Londen Oct./Nov. 1915’, n.d. [rond 8 november 1915], 9.

²⁷ NA 2.06.079/1605, XLVII, 12 januari 1916, 1

²⁸ De Britten eisten dat de NOT haar boetes bepaalde aan de hand van de te verwachte winst bij verkoop in Duitsland, en wilde dat zij de namen van de beboete bedrijven doorgaf zodat deze op de Statutory Black List konden worden geplaatst. BNA FO 382/242, Johnstone aan Grey, 28 oktober 1915 no. 2861 Commercial, met bijgevoegd Maxse aan Johnstone, 27 oktober 1915 no. 696 en Johnstone aan Van Vollenhoven, 28 oktober 1915. De NOT weigerde dit beleefd doch beslist. BNA FO 382/242, 151290: Van Vollenhoven aan Johnstone, 9 oktober 1915; idem, 168472: Johnstone aan Grey, 6 november 1915 no. 3028 Commercial, met bijgevoegd Van Aalst aan Johnstone, 3 november 1915.

²⁹ NA 2.06.079/1605, XLIV: 14 februari 1916, 3.

worden met uit Duitsland afkomstige grondstoffen, en er dus geen Britse grondstoffen in naar Duitsland geëxporteerde eindproducten terecht zouden kunnen komen.³⁰ Helaas voor de onderhandelaars en de NOT was ondertussen ook de Duitse Legatie in Nederland erachter gekomen welke snode plannen de Britten hadden met de Nederlandse glycerineproductie, en zij dreigden met een export-*Sperre* voor de zeepgrondstoffen kaliloog, kaliumzout en natronloog (waarop de Duitse chemische industrie een bijna-monopolie had) als de plannen zouden worden doorgezet.³¹

Om Britse soda-aanvoer mogelijk te maken zonder de Duitsers voor het hoofd te stoten, werd, na overleg tussen de onderhandelaars, de Nederlandse regering en de NOT, besloten een distributiecommissie op te zetten naar analogie van de al bestaande Kunstmestcommissie. Die commissie was in juni 1915 opgezet door Posthuma, met het dubbele doel om te voorzien in 'de behoefte aan kunstmeststoffen in den ruimsten zin genomen' en 'het treffen van maatregelen om goede distributie er van te bevorderen', en kreeg daartoe het monopolie op de verkoop van kunstmest in Nederland. Handelaren en aankoopverenigingen die kunstmest in het buitenland kochten, waren verplicht deze te leveren aan de commissie. Deze zorgde er op haar beurt voor dat de kunstmest tegen zo laag mogelijke prijzen werd verdeeld onder eindgebruikers, in dit geval de boeren – geheel passend bij Posthuma's pro-boerenbeleid. In die zin onderscheidde de regeringscommissie zich van een NOT-distributiecommissie; de Kunstmestcommissie had, in tegenstelling tot de NOT, niet de intentie om de vooroorlogse situatie, dus inclusief de tussenhandel, in stand te houden. Bovendien importeerde de Kunstmestcommissie grondstoffen uit alle richtingen, dus niet alleen van overzeese landen (waarvoor overigens wel een NOT-contract moest worden getekend), maar ook uit neutralen en uit Duitsland.³² Omdat het Duitse vertrouwen in de Trustmaatschappij eind 1915 tot een dieptepunt was gedaald, leek de opzet van een Kunstmestcommissie-achtig distributielichaam voor soda een logische, want ook voor de Centralen acceptabele, zet.³³ Daarom werd op 8 januari 1916 de Commissie voor de Soda-Distributie opgericht, met Cochius als voorzitter en LNH-referendaris L. de Jong als secretaris. IJssel de Schepper werd wijselijk buiten het bestuur gehouden.³⁴ De lijst van leden van de Sodacommissie werd in het diepste geheim ter goedkeuring aan Groot-Brittannië voorgelegd, om te voorkomen dat er fabrieken bij zaten die bij de Entente in het beklagdenbankje zaten.³⁵ Tenslotte werd met de UC overeengekomen dat alleen aan Sodacommissie-leden soda zou worden afgegeven.³⁶

³⁰ NA 2.06.079/1605, XLVII: 12 januari 1916, 1-2

³¹ NA 2.06.001/4225: CHB 20 januari 1916, 2; CHB 27 januari 1916, 1-2; CHB 10 februari 1916, 1.

³² NA 2.06.079/1240: Verslag van de Kunstmestcommissie (1920). De Kunstmestcommissie was ingesteld op 8 juni 1915.

³³ Zie hoofdstuk 5

³⁴ De commissie werd opgericht bij KB 8 januari 1916, no. 23. Zie *Het Volk*, 27 januari 1916, voor de advertentie waarbij de nieuwe Commissie haar inventarisatie aankondigt. Voor zover bij de auteur bekend heeft de Commissie geen archieven nagelaten, noch is een eindverslag (gebruikelijk bij de meeste Crisisinstellingen) aan de regering gepresenteerd bij liquidatie. De samenstelling van de Commissie is ontleend aan NA 2.06.079/1605, XLVII, 16 maart 1916, 2-3. Cf. NA 2.06.079/1242: UC 18 januari 1916, 85-6; UC 8 februari 1916, 211-212.

³⁵ NA 2.06.079/1242: UC 18 februari 1916, 276.

³⁶ NA 2.06.079/1242: UC 18 januari 1916, 86.

De Duitse Legatie reageerde niet direct negatief op de nieuwe commissie, en Carl Gneist kwam zelfs met een opmerkelijk compromisvoorstel. De Britten zouden alle Nederlandse glycerine mogen hebben (de Centralen hadden daar namelijk geen gebrek aan³⁷) als in ruil de vetzuren die vrijkwamen bij het bereidingsproces van kaarsen en zeep naar Duitsland konden worden uitgevoerd.³⁸ Deze opvallende suggestie – na de landbouwakkoorden in feite de tweede keer dat de Duitse regering bereid was tot een economisch compromis met haar aartsvijand³⁹ – werd echter door de Britse onderhandelingsdelegatie naar de prullenmand verwezen: zij wilden niet toestaan dat Duitse burgers via Nederland hun door de blokkade ernstig verminderde olie- en vetrantsoenen zouden kunnen aanvullen.⁴⁰

Om te voorkomen dat óf de Britten óf de Duitsers de aanvoer van grondstoffen voor de hele zeep- en kaarsensector zou kunnen blokkeren, besloten Sodacommissie en NOT tot een radicale boedelscheiding. De fabrikanten van zachte zeep werden simpelweg uitgesloten van deelname aan de soda-overeenkomst met Groot-Brittannië: zij zouden zich exclusief moeten behelpen met Duitse en Nederlandse grondstoffen, en zouden zoveel naar Duitsland mogen exporteren als zij wilden.⁴¹ De Nederlandse kaarsen- en harde zeepindustrie zouden wél van de nodige Britse oliën, vetten en chemicaliën (de sodasoorten natriumbicarbonaat en natriumhydroxide⁴²) worden voorzien, en zouden in ruil daarvoor alle door hen geproduceerde glycerine uitvoeren naar Groot-Brittannië. Er zou dus nauwkeurig moeten worden bijgehouden hoeveel grondstoffen de verschillende soorten fabrieken kregen, van waar die grondstoffen kwamen, naar wie de restproducten (glycerine of vetzuren) zouden worden moeten worden uitgevoerd en tegen welke prijs dat zou moeten gebeuren. Omdat ook hier weer met Duitsland, én met verschillende neutrale productielanden, moest worden onderhandeld, werd besloten deze administratie onder beheer van de Sodacommissie en de Nijverheidscommissie (die uitvoervergunningen voor glycerine zou aanvragen) te plaatsen, hoewel er achter de schermen overleg zou worden gepleegd met de NOT-Commissie van Advies afd. Oliën en Vetten.⁴³ Tenslotte werd er een aparte Glycerinecommissie opgezet – naar het model van de Sodacommissie – die alle glycerine in Nederland zou opkopen en zou

³⁷ Zie Wubs, *Unilever*, 28.

³⁸ NA 2.06.079/1444, map 'Journaal der behandelde onderwerpen bij besprekingen te Londen door J. van Vollenhoven van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916': 2 maart 1916, 15.

³⁹ Dit viel ook de NOT op: NA 2.06.079/1242: UC 18 februari 1916, 272-273. Cf. Van Manen, *NOT II*, 118.

⁴⁰ NA 2.06.079/1245: UC 23 mei 1916, 21; UC 23 juni 1916, 210-214; NA 2.06.079/1605, LXXXIV, 30 oktober 1916, 4; NA 2.06.079/1251: UC 16 januari 1917, 88; UC 19 januari 1917, 127-128.

⁴¹ NA 2.06.079/1248: 'Glycerine overeenkomst', n.d., bijgevoegd bij UC 22 september 1916. Cf. UC 3 oktober 1916, 147. In 1917 werd opnieuw onderhandeld over de glycerine-overeenkomst en werden nieuwe rantsoenen afgesproken. Deze onderhandelingen behandel ik verder niet, al was het maar omdat de resultaten er van – zoals uit hoofdstuk 8 en 9 zal blijken – geen praktisch effect hadden. BNA FO 382/1329, 91459: Townley aan Balfour, 1 mei 1917 no. 2547 Commercial, met bijgevoegd Oppenheimer aan IJssel de Schepper, 1 mei 1917.

⁴² Ook wel bekend als respectievelijk koolzure en caustische (of bijtende) soda.

⁴³ NA 2.06.079/1248: UC 26 september 1916, 92. Voor deze commissie zie hoofdstuk 4 paragraaf 8.

controleren dat zowel de Britten als de verschillende Nederlandse munitiefabrieken hun deel kregen.⁴⁴

Het resultaat van dit complexe systeem aan regelingen en commissies was dat, mits Duitsers en Britten akkoord gingen, beide partijen een behoorlijk aandeel van die grondstof zouden krijgen die ze zo hard nodig hadden: glycerine voor Londen, vetzuren voor Berlijn. De Britten lieten in ieder geval zien tevreden te zijn door begin maart 1916 toestemming te geven de op haar bevel door de NOT achtergehouden soda af te geven aan de contractanten.⁴⁵ Met Van Vollenhoven werden bovendien onderhandelingen geopend over leveringen, die later met de leden van de Sodacommissie erbij werden afgerond. Zij spraken met de Britten af dat de Commissie 30.000 ton “soda as” (natriumcarbonaat) en 7.000 ton soda per jaar uit Groot-Brittannië zou aanvoeren. Bovendien legde de Commissie zich vast in principe nergens anders soda te kopen – dit zorgde er voor dat de afgesproken hoeveelheden in feite maxima waren, waardoor deze regeringscommissie zich *de facto* bij rantsoenering had neergelegd.⁴⁶

De Britten wilden echter pas hun handtekening onder het eind maart en begin april 1916 onderhandelde akkoord zetten, als de “Gouda” en de “Apollo”, die een belangrijke rol in de Sodacommissie zouden spelen, waren gestraft. Een officiële NOT-boeteprocedure tegen die bedrijven kon echter pas beginnen, als de in januari 1916 begonnen inventarisatie en controle van de boeken was afgerond. Pas eind maart bood de Controle Commissie daarover haar rapport aan de NOT aan. Uit de lijvige reportage bleek dat beide bedrijven inderdaad alle Trustmaatschappij-regels finaal aan hun laars hadden gelapt: ze hadden hun vooroorlogse ‘vrije’ voorraad aangevuld met NOT-grondstoffen, met als enige excuus dat het te duur zou zijn geweest de twee strikt gescheiden te houden en continu de machines schoon te moeten maken als de ene met de andere afgewisseld zou worden.⁴⁷ Daardoor was er bijvoorbeeld in een substantieel deel van de 1,75 miljoen kaarsen die de “Gouda” sinds maart 1915 naar Duitsland had uitgevoerd, NOT-grondstoffen verwerkt.⁴⁸ Het Britse accountantskantoor was tot een zelfde conclusie gekomen, en Oppenheimer eiste dan ook ‘that the fines are in proportion to the persistent breaches of faith committed by the two firms’; anders zou de Britse regering alle onderhandelingen over leveringen van soda en andere grondstoffen voor de hele zeep- en kaarsensector per direct afbreken.⁴⁹ Oppenheimer zelf dacht aan een boete van een miljoen gulden: een klap die beide bedrijven

⁴⁴ NA 2.06.079/1248: UC 22 september 1916, 55-56; NA 2.06.079/1605, LXXXIV, 30 oktober 1916, 4-5; NA 2.06.079/1250: Botterell aan Van Aalst, 28 december 1916, no. 5681 met 'An Agreement, made the 22nd day of December 1916 between His Britannic Majesty's Government on the one part and the Dutch Glycerine Commission (Hereinafter called the Commission) on the other part', beiden bijgevoegd bij UC 2 januari 1917; BNA FO 551/1, 28898: Memorandum by Mr. Selby in regard to the questions at issue with the Dutch on the subject of Glycerine, Linseed Oils, and the Oil and Fat Rations', 5 maart 1917.

⁴⁵ NA 2.06.079/1243: UC 17 maart 1916, 171.

⁴⁶ NA 2.06.079/1444, map 'Copieen van Memorandums en gevoerde correspondentie door J. van Vollenhoven tijdens verblijf te Londen van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916', n.d.: Memorandum 'Glycerine, n.n., n.d. [rond 6 maart 1916]; BNA FO 551/4, 58075: Grey aan Johnstone, 27 maart 1916 no. 1308 Commercial.

⁴⁷ Voor meer informatie deze vorm van fraude, zie hoofdstuk 4 paragrafen 3 en 8.

⁴⁸ NA 2.06.079/1605, XLIV, 8 januari 1916, 2; 1 mei 1916, 3-4.

⁴⁹ NA 2.06.079/1246: Oppenheimer aan Van Aalst, 5 juli 1916, no. 2521, bijgevoegd bij UC 7 juli 1916.

niet te boven zouden komen. De UC ging daarom niet akkoord, en meldde Oppenheimer in plaats daarvan een weliswaar forse, maar ook fors lagere boete te zullen heffen: Fl. 250.000,- boete voor de “Gouda” en Fl. 150.000,- voor de Apollo, onder de mits dat zodra de boete betaald zou zijn de Britse regering deze twee bedrijven van de Statutory Black List zou afhaken zodat zij weer grondstoffen uit Groot-Brittannië konden krijgen.⁵⁰ Na enig tegensputteren ging de Britse regering hiermee eind augustus akkoord, vermoedelijk omdat ook zij het belang in zag van een snelle regeling van de zaak met het oog op de mogelijke levering van Nederlandse glycerine. Daarmee kon op 15 september de glycerine-overeenkomst ingaan.⁵¹

Uit de moeizame totstandkoming van deze en soortgelijke overeenkomsten blijkt allereerst dat de macht die de Trustmaatschappij had om bedrijven te dwingen zich te conformeren aan de door haar uitgezette beleidslijn door een aantal factoren beperkt was. Allereerst hield de NOT expliciet rekening met de belangen van bedrijven en van haar werknemers; de Uitvoerende Commissie wilde niet dat haar ingrijpen zou leiden tot bedrijfssluitingen en grote werkloosheid. Daarbij gold dat als bedrijven grondstoffen uit zowel overzeese als de Centrale landen gebruikten, er regelingen getroffen moesten worden waar zowel Londen als Berlijn mee kon leven. Deze waren daarom vaak zo ingewikkeld en lagen politiek zo gevoelig, dat de NOT wel samenwerking moest zoeken met andere Crisisinstellingen: in dit geval zowel de regering als de Nijverheidscommissie. Dat zorgde er wel voor, dat eventuele aanpassing van gemaakte overeenkomsten in nauwe samenspraak met deze partners moest plaatsvinden. De glycerine-overeenkomst laat ook zien dat de Britse economische maatregelen niet alleen maar tot doel hadden om Duitsland zoveel mogelijk af te knippen: de Britse regering wilde ook graag zélf profiteren van de controle die zij kon uitoefenen over de overzeese aanvoer. Zolang Nederlands en Brits belang te combineren waren, had de NOT daar geen bezwaar tegen. Maar dat zou lang niet altijd het geval zijn.

7.4 – Minder vrije goederen

De goederen die volgens het *Agreement* van juli 1915 “vrij” mochten worden geïmporteerd en doorgevoerd – koffie, tabak en kina uit Indië, Middellandse zeevruchten aangevoerd per KNSM – konden met recht de kroonjuwelen van de NOT worden genoemd. Allereerst was er, vooral in de handel en bewerking van koffie en tabak, een belangrijk Nederlands economisch belang mee gemoeid. Bovendien hadden enkele invloedrijke NOT-bestuursleden grote belangen in de tabaks- en koffiehandel. Tenslotte hadden de concessies ook een belangrijke symbolische waarde: zij betekenden dat de Entente bereid was in haar economische oorlogvoering expliciet rekening te houden met de wensen en belangen van de Nederlandse handel, scheepvaart en industrie. En inderdaad profiteerde vooral het “Amsterdamse” deel van de Nederlandse zakenwereld flink van de vergeven concessies.

⁵⁰ NA 2.06.079/1245: UC 4 juli 1916, 294-295; NA 2.06.079/1246: UC 7 juli 1916, 3, 5-8, 10; UC 14 juli 1915, 56-59, 78-79; UC 21 juli 1916, 89; UC 25 juli 1916, 130-131.

⁵¹ NA 2.06.079/1246: Oppenheimer aan Van Aalst, 14 juli 1916 no. 2653, bijgevoegd bij UC 18 juli 1916; NA 2.06.079/1247: UC aan Oppenheimer, 17 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 22 augustus 1916. Cf. NA 2.06.079/1246: UC 14 juli 1916, 63; UC 21 juli 1916, 97-99; UC 25 juli 1916, 132; UC 15 augustus 1916, 281.

Nederland werd voor de centrale landen praktisch de enige leverancier van koffie, tabak en kina, en de prijzen van deze goederen (vooral van tabak) stegen in de maanden na juli 1915 dan ook tot fantastische hoogtes.⁵² Gelukkig was de oogst van 1914 ruim, maar om aan de grote vraag te kunnen blijven voldoen werd de aanplant van koffie en tabak in Indië geïntensifieerd. Alleen de verkoop van zuidvruchten bleef achter bij de verwachtingen: Oostenrijk en Duitsland konden via Zwitserland en Italië zelf nog het nodige importeren, waardoor eind 1916 er zelfs vanuit Duitsland sinaasappels naar Nederland geëxporteerd werden.⁵³

De export van Indische en mediterrane luxe-goederen naar Duitsland had in de tweede helft van 1915 verschillende Londense beleidsmakers, waaronder de Board of Trade, Hurst en Leverton Harris, zich doen afvragen of het wel zo veel zin had om de Centrale landen domweg van alle im- en export te willen versteken. Was het niet veel handiger om de export van luxegoederen, die niets bijdroegen aan het functioneren van de oorlogseconomie, naar Duitsland en Oostenrijk gewoon vrij te laten, wellicht zelfs zoveel mogelijk te stimuleren? En waarom zou Nederland daar alleen van mogen profiteren? Robert Cecil – toen nog Onderminister voor Buitenlandse Zaken – en de War Trade Board ijverden er zelfs voor om Britse koffie en thee direct naar Duitsland te exporteren, en niet alle voordeel aan de Nederlanders te gunnen.⁵⁴ Zo konden Britse handelshuizen en exporteurs rechtstreeks profiteren van de hoge Duitse prijzen, en werd de Britse export gestimuleerd.⁵⁵ Van hogerhand werd echter besloten dat de Britse markt zelf de koffie en thee in Britse pakhuizen zou opgebruiken, om zo nieuwe importen en dus scheepsruimte uit te sparen. Dus werd op aanraden van de War Trade Board besloten om tabak als *testcase* te gaan gebruiken, ook om zo Amerikaanse tabakstellers (en daarmee Washington) gunstig te kunnen stemmen.⁵⁶ Zodoende werd op 15 november een Order in Council uitgevaardigd, die het mogelijk maakte om tabak – ongeacht de afkomst – te verkopen aan iedere (neutrale of Geallieerde) handelaar, die een ‘sworn declaration’ tekende dat hij deze goederen niet naar de vijand zou verscheppen.⁵⁷ Die ‘sworn declaration’, bestaande uit niet meer dan een handtekening van de exporteur, was overigens een wassen neus, vooral bedoeld om tegenstanders van deze controversiële blokkadepolitiek niet al te veel ammunitie in handen te geven.⁵⁸

⁵² NA 2.06.001/10898: Gegevens betreffende Handel, Nijverheid en Scheepvaart in Nederland tijdens den oorlog 1914-1918, 1e gedeelte (Afd. Handel van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, n.d. [circa 1919]), 26, 33, 138.

⁵³ NA 2.06.079/1249: UC 14 november 1916, 196.

⁵⁴ BNA FO 800/95: Memorandum van Robert Cecil bestemd voor Grey, ‘Our blockade of Germany’, 19 juli 1915. De Board of Trade hield er gelijksoortige ideeën op na. Siney, *Allied Blockade*, 147-148.

⁵⁵ BNA FO 382/207, 160075: Aantekening van Hurst voor de War Trade Advisory Committee, n.d. [18 oktober 1915]

⁵⁶ Van Manen, *NOT III*, 128.

⁵⁷ BNA CO 323/708, 31598: Order in Council, 4 juli 1916. Een originele verwijzing naar deze Order in Council heb ik niet kunnen vinden, maar in dit document wordt de inhoud ervan integraal weergegeven.

⁵⁸ NA 2.06.079/1241: UC 16 november 1915, 98, 100-101; NA 2.06.079/1244: UC 25 april 1916, 132-133. Van Manen, *NOT III*, 165 beweert dat ook koffie korte tijd vrij was. Die bewering wordt niet ondersteund door het archiefmateriaal van de Britse regering of de NOT.

De NOT was niet van te voren ingelicht over het Britse besluit dat tabak voortaan zonder effectieve garantie tegen verkoop aan de vijand mocht worden uit- en doorgevoerd.⁵⁹ Heel blij waren Van Aalst c.s. er natuurlijk niet mee: Indische tabak zou nu stevige concurrentie krijgen van Amerikaanse soorten, waarvan een belangrijk deel uit of via Londen zou worden aangevoerd. En omdat de Indische tabak volgens het *Agreement* alleen op veilingen verkocht mochten worden – een beperking die voor andere tabaksoorten niet gold – zou deze duurder en dus onaantrekkelijker zijn dan de nieuwe concurrentie. Als gevolg van de stortvloed aan tabak die Nederlandse en andere neutrale markten bereikten op doortocht naar Duitsland, zakte het prijspeil even dramatisch snel weer in als zij in de maanden na juli 1915 gestegen was.⁶⁰ Bovendien circuleerden in de Nederlandse handelswereld geruchten dat de Britten binnenkort ook de verkoop van koffie ‘on sworn declaration’ zouden toestaan.⁶¹

De Britse regering besloot echter, onder zware druk van pers, publieke opinie en parlement, per 4 juli 1916 de Order in Council weer in te trekken.⁶² Opnieuw werd de NOT totaal verrast door deze Britse regeringsmaatregel, die in principe inhield dat *du moment* dat de Order in Council van kracht werd alle niet-Indische tabak weer aan de NOT moest worden geconsigneerd.⁶³ Het probleem was echter, zo bleek op 15 juli 1916, dat nog ongeveer 70 miljoen kilo (!) niet-Indische tabak door opkopers was gekocht met de bedoeling om deze via Nederland aan Duitsland te verkopen.⁶⁴ De Nederlandse markt zou, nu die verkoop onmogelijk was geworden, totaal verzadigd raken zodat er voor andere – dus ook Indische – tabak voorlopig geen plaats meer zou zijn. Omdat de meeste tabak gekocht was in de VS slaagde de UC er in om, gebruik makend van de Britse angst de Amerikanen al te zeer voor het hoofd te stoten, met de Britse regering een overgangsregeling te sluiten: alle

⁵⁹ Ook buiten de NOT kwam het bericht als een volslagen verrassing. Zie bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 18 en 23 november 1915. Dat Oppenheimer ook niet van de hoed en de rand wist, blijkt uit NA 2.06.079/1241: Ongedateerd en ongetiteld verslag van een gesprek tussen Oppenheimer en Van Vollenhoven over koffie en tabak, bijgevoegd bij UC 19 november 1915. Oppenheimer zou zich later verontschuldigen voor het feit dat de UC niet eerder was ingelicht; hij weet dat aan een ‘miscommunication’ in Londen. NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1915, 127-128, citaat op 128. Cf. Van Manen, *NOT* III, 163.

⁶⁰ NA 2.06.001/10898: Gegevens betreffende Handel, Nijverheid en Scheepvaart in Nederland tijdens den oorlog 1914-1918, 1e gedeelte (Afd. Handel van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, n.d. [circa 1919]), 139.

⁶¹ NA 2.06.079/1605, XL, 13 januari 1916, 3-5,

⁶² BNA CAB 39/17: 27e vergadering van de WTAC 'Grand Committee', 30 maart 1916, 7-9, met bijgevoegd memorandum 'Tobacco. Restriction of Export' door Q. Hill (Board of Trade), 15 maart 1916 en memorandum 'Export of Jute Bags' door "H.J.H." (War Trade Department), 28 maart 1916; BNA CO 323/708, 31598: Order in Council, 4 juli 1916.

⁶³ Sir Maurice De Bunsen (*Assistant Under-Secretary* aan het Foreign Office) aan De Marees van Swinderen, 24 juni 1916 no. 109510/16. Deze brief werd doorgestuurd aan de NOT (NA 2.06.079/1246: Hannema aan UC, 7 juli 1916 no. 31946 afdeling II, bijgevoegd bij UC 11 juli 1916). Cf. NA 2.06.079/1246: UC 14 juli 1916, 53; Botterell aan NOT, 14 juli 1916 no. 2656, bijgevoegd bij UC 14 juli 1916; NA 2.06.079/1605, XCIV, 7 augustus 1916, 1-2.

⁶⁴ NA 2.06.079/1246: UC 18 juli 1916, 76; UC 28 juli 1916, 138-139. Bovendien was zo'n 5 miljoen kilo op het moment dat de *Order in Council* kracht van wet kreeg, onderweg naar Nederland.

Amerikaanse tabak gekocht en betaald voor 4 augustus en verscheept voor 31 augustus 1916, mocht nog "vrij" worden ingevoerd.⁶⁵

Al snel bleek dat de Britse regering wat de "vrije aanvoer" betrof niet alleen op haar schreden wenste terug te keren, maar zelfs van plan was een flinke stap in tegengestelde richting te doen. Het War Trade Department had namelijk begin 1916 opdracht gekregen informatie te verzamelen over im- en export, productie en doorvoer, en de resultaten daarvan hadden de Britse wenkbrauwen doen fronsen.⁶⁶ Zo was de koffie-export van Nederland naar Duitsland, volgens berekeningen van de WTD, gestegen van 63.348 ton in 1914 tot maar liefst 210.896 ton in 1915. Op 13 mei 1916 merkte Oppenheimer op dat deze en soortgelijke cijfers in Londen een 'very painful' indruk hadden gemaakt omdat daaruit bleek dat de NOT de concessies onder het *Agreement* was verstrekt had 'abused'.⁶⁷ Het was namelijk nooit de bedoeling geweest, aldus de Britse Legatie, dat productie en export naar Duitsland zó'n grote vlucht zouden nemen. Van Aalst en Van Vollenhoven, die bij één van zijn Londense bezoeken ook al de wind van voren had gekregen, hadden tegen deze klachten geen geschikt weerwoord.⁶⁸ Van Aalst zelf gaf toe dat de Britse argumentatie 'volkomen gegrond' was: de exportmanie had in 1915 zulke drieste hoogtepunten bereikt dat er voor 'de inlandsche bevolking zelve als het ware geen kop koffie' overschoot. Hij was het dan ook helemaal met hen eens dat er een vorm van rantsoenering moest komen voor de "vrije" koffie.⁶⁹

Van Aalsts deemoed was echter maar schijn, blijkt ook uit de eerste UC-voorstellen voor een importplafond. Hij vond namelijk dat een rantsoen rekening moest houden met het feit dat de productie op Java en Sumatra de laatste jaren op 'natuurlijke wijze' sterk vergroot was (de verwachte oogst voor het jaar 1916 aan lag rond de miljoen balen). Waar de Britse blokkadebureaucraten ongeveer 380.000 balen per jaar in gedachten hadden – een heel redelijk voorstel, gezien het feit dat de totale invoer aan koloniale koffie in Nederland anno

⁶⁵ NA 2.06.079/1246: UC 15 augustus 1916, 290-291; NA 2.06.079/1247: UC 25 augustus 1916, 69-70; Oppenheimer aan Van Aalst, 23 augustus 1916, no. 3312 'very urgent', bijgevoegd bij UC 25 augustus 1916; NA 2.06.079/1248: UC 19 september 1916, 20-21; UC 22 september 1916, 55; NA 2.06.079/1605, XCIV, 1 november 1916, 5-6; NA 2.06.079/1249: UC 10 november 1916, 177; RvB 17 november 1916, 213. Wegens gebrek aan scheepsruimte werd dit later nog eens verruimd: de eis werd dat de goederen op 31 augustus onderweg moesten zijn naar een schip dat ze naar Nederland zou brengen. De regeling gold overigens niet voor tabak die uit of via Groot-Brittannië naar Nederland werd vervoerd. NA 2.06.079/1249: Botterell aan Van Aalst, 6 november 1916 no. 4682, bijgevoegd bij UC 7 november 1916; UC 17 november 1916, 230-231. Cf. NA 2.06.079/1247: UC 8 september 1916, 188-189.

⁶⁶ Zo merkte Oppenheimer op dat Nederland meer koffie importeerde dan alle Scandinavische landen bij elkaar. NA 2.06.079/1242: UC 8 februari 1916, 212. Cf. NA 2.06.079/1243: UC 4 april 1916, 277-278.

⁶⁷ NA 2.06.079/1244: Botterell aan UC, 13 mei 1916, bijgevoegd bij UC 15 mei 1916. Cf. NA 2.06.079/1605, XL, 25 mei 1916, 6-8. Ook Allizé maakte bezwaar. Dagboek Van Aalst, 11 februari 1916, 231; 11 april 1916, 252.

⁶⁸ NA 2.06.079/1444, 'Journaal der behandelde onderwerpen bij besprekingen te Londen door J. van Vollenhoven van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916', n.d., 29 februari 1916, 10; 15 maart 1916, 45; 1 april 1916, 56; 4 april 1916, 64; 5 april 1916, 68; NA 2.06.079/1444, map 'Copieen van Memorandums en gevoerde correspondentie door J. van Vollenhoven tijdens verblijf te Londen van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916': Brits 'Memorandum' over koffie, n.d.

⁶⁹ NA 2.06.079/1245: UC 2 juni 1916, 86-90, citaten op 87. Cf. NA 2.06.079/1240: UC 22 oktober 1915, 642-643; NA 2.06.079/1246: UC 15 augustus 1916, 302.

1913 320.000 balen had bedragen – ging de NOT voor de hoofdprijs: 560.000 balen.⁷⁰ Londen reageerde woedend en gebruikte haar inmiddels bekende stok om de NOT mee te slaan: op 24 juli meldde de Britse Legatie dat de NOT geen uit Indië aangevoerde koffie meer aan contractanten mocht uitgeven ‘pending a satisfactory solution of the question of free coffee’.⁷¹ Deze mededeling veroorzaakte in Indië én in Nederland grote paniek. Op 29 juli lag, aldus de lokale correspondent van *De Telegraaf*, al meer dan 100.000 pikol koffie op verscheping te wachten, en daar kwam nu dagelijks 5.000 pikol bij.⁷² Voor de cultuurmaatschappijen was dat een ramp; niet alleen was het hoogst onzeker of ze hun koffie überhaupt konden verkopen en zich aan hun bestaande contracten konden houden, maar ook het opslaan en verzekeren van de koffie kostte kapitalen.⁷³

Koffiehandelaren klopten daarom bij de NOT aan met het verzoek om zo snel mogelijk tot een oplossing te komen. Daarom stuurde de Uitvoerende Commissie, die eigenlijk van plan was geweest tot het uiterste vol te houden, eind juli een deemoedige brief naar Oppenheimer waarin zij schreef akkoord te gaan met het Britse voorstel: een rantsoen van 384.000 balen (oftewel 23.681 ton) “vrije” koffie per jaar.⁷⁴ Maar onmiddellijk nadat de Britten als “beloning” de afgifte van koffie weer hadden vrijgegeven, zette de UC de hakken weer in het zand en soebatte ruim een half jaar lang met de Britse Legatie over ingewikkelde vragen als wanneer het rantsoen nou precies zou ingaan, hoeveel een zak koffie nou eigenlijk woog, en of het rantsoen per jaar of per kwartaal berekend zou worden.⁷⁵ Deze tactiek leek de NOT in ieder geval een klein succesje op te leveren, want op 4 februari 1917 legde de Britse regering zich neer bij de – extreem gedetailleerde – analyses en berekeningen die de UC had aangeleverd.⁷⁶

Ook inzake de andere vrije goederen – tabak en zuidvruchten – eiste de Britse regering in het voorjaar van 1916 dat er rantsoenafspraken zouden worden gemaakt, die eveneens – dankzij de vertragingstactieken van de NOT – pas begin 1917 werden geformaliseerd. Interessant genoeg was de Britse druk om importen te beperken wellicht niet eens het grootste onderdeel van het lijvige NOT-tabaksdossier; een gebrek aan scheepsruimte – ik zal daar volgend hoofdstuk op terugkomen – noopte namelijk sowieso tot het beperken van importen. Zo sloegen in april 1916 de vakbonden van sigarenmakers alarm bij de Uitvoerende Commissie. De prijzen van tabak vertoonden toen namelijk, na een sterke

⁷⁰ NA 2.06.079/1245: Bespreking op 5 juni 1916 tussen de drie NOT-secretarissen, de NOT-koffiecommissies en vertegenwoordigers van belanghebbenden, bijgevoegd bij UC 6 juni 1916, 1-3. Cf. NA 2.06.079/1605, XL, 24 juli 1916, 8-10; idem, 28 september 1916, 10-12; NA 2.06.079/1246: UC 18 juli 1916, 82-84.

⁷¹ NA 2.06.079/1246: UC 25 juli 1916, 120; Britse Legatie aan NOT, 24 juli 1916 no. 2834, bijgevoegd bij UC 25 juli 1916.

⁷² NA 2.06.079/1605, XL, 28 september 1916, 12-13. Eén pikol is de last die één Indiër dragen kon aan een juk. Door de VOC werd deze maat gebruikt als handsgewicht voor droge waar. Eén pikol koffie is gelijk aan 61,76 kilo, dus er lag volgens *De Telegraaf*-correspondent voor meer dan 6100 ton koffie te wachten, en de dagelijkse aanwas lag rond de 309 ton. Calisch en Calisch, *Woordenboek*, 130.

⁷³ NA 2.06.079/1247: UC 29 augustus 1916, 110-111; UC 12 september 1916, 226.

⁷⁴ NA 2.06.079/1605, XL, 28 september 1916, 14.

⁷⁵ Een kort overzicht van deze discussies wordt gegeven in NA 2.06.079/1605, XL, 28 september 1916, 14-17; idem: 4 december 1916, 17-18. Begin januari 1917 moest Oppenheimer toegeven ‘geen weg meer te weten in de correspondentie over koffie’. NA 2.06.079/1251: UC 9 januari 1917, 13.

⁷⁶ NA 2.06.079/1251: Oppenheimer aan Van Aalst, 4 februari 1917 no. 736, bijgevoegd bij UC 6 februari 1917.

daling als gevolg van de massale invoer vanuit Amerika, weer een stijgende lijn onder invloed van de Duitse vraag. Nu was Berlijn vooral geïnteresseerd in de aanvoer van pure tabak: de Duitse regering wilde namelijk haar eigen tabaksverwerkende industrie in stand houden. Zodoende kwamen de tabaksfabrieken in Nederland ernstig in de problemen: door de Duitse vraag werd de grondstof duurder, terwijl de markt voor sigaren en sigaretten kromp. Als er niet snel een manier gevonden zou worden om goedkope grondstoffen beschikbaar te maken, aldus de werknemersbonden, zouden er massa-ontslagen vallen in de tabaksverwerkingssector, die aan meer dan 12.000 mensen werk bood. Voor deze argumenten was de UC bijzonder gevoelig, te meer omdat dit een ideale gelegenheid was om – ook voor het oog van de in deze zaak zeer geïnteresseerde pers – het 'werklieden-element' te laten zien dat de "kapitalistische" NOT juist ook voor hun belangen op kwam.⁷⁷ De UC ontwierp daarop, samen met de sigarenmakers, een weinig subtiel plan: de NOT kondigde namelijk eind april 1916 simpelweg aan dat zij haar werkzaamheden inzake tabak had gestaakt en dus geen tabak meer zou vrijgeven totdat de Nederlandse sigarenfabrieken meer bestaanszekerheid hadden gekregen.⁷⁸

Met deze stok achter de deur nodigde Van Aalst alle belanghebbenden bij de Nederlandse tabaks- en sigarenindustrie (importeurs, makelaars, fabrikanten en vertegenwoordigers van werknemersorganisaties) begin mei ter vergadering uit met als doel een oplossing te bedenken voor de situatie. Zij besloten tot een drievoudige aanpak: de prijs van sigaren ging omhoog, er zou een aanvoerrecht worden geheven van Fl. 3,- op elke 100 kg. tabak ter ondersteuning van Nederlands fabrikaat, en ten derde zou van elke bij de NOT binnengekomen tabakslading 15% ter beschikking gesteld worden aan een speciale Aankoopcommissie, die deze eerlijk (d.w.z. aan de hand van gegevens over vooroorlogse handel) onder Nederlandse sigarenmakers zou verdelen. In ruil daarvoor moest deze fabrikant beloven tot 1 november 1916 geen werknemers te ontslaan. In volgende distributierondes zou opnieuw tabak, tegen dezelfde voorwaarden, ter beschikking worden gesteld.⁷⁹

De maatregelen leken echter al snel overbodig te worden, omdat de tabaksprijzen vanaf najaar 1916 weer sterk daalden.⁸⁰ De Duitse regering had namelijk op 7 augustus 1916 plotseling haar grenzen gesloten voor de invoer van alle tabak en rookwaren, behalve sigaretten (die in Nederland nauwelijks gefabriceerd werden): een maatregel die paste in het kader van diverse maatregelen om de koers van de mark te stabiliseren.⁸¹ Enkele weken

⁷⁷ NA 2.06.079/1605, XCIII, 17 juli 1916, 1-2. Zie voor de belangstelling in de Nederlandse pers o.a. de *Nieuwe Courant*, 18 april 1916; *Algemeen Handelsblad*, 19 april 1916; *De Telegraaf*, 21 april 1916.

⁷⁸ NA 2.06.079/1244: UC 14 april 1916, 55-60; UC 25 april 1916, 133-134; NA 2.06.079/1605, XCIII, 17 juli 1916, 2-3.

⁷⁹ NA 2.06.079/1605, XCIII, 17 juli 1916, 3-7; NA 2.06.079/1244: Paul Voûte en J.H. Scheltema (van de hierboven genoemde commissie voor de beschikbaarstelling van voldoende tabak voor de binnenlandse industrie) aan UC, n.d. [eind april/ begin mei 1916], bijgevoegd bij UC 15 mei 1916; NA 2.06.079/1246: UC 7 juli 1916, 15-16; NA 2.06.079/1247: UC 5 september 1916, 167-169, 172-174. Een uitgebreid overzicht van de onderhandelingen en de genomen maatregelen is terug te vinden in *De Telegraaf*, 20 juni 1916.

⁸⁰ NA 2.06.079/1605, XCIV, 7 augustus 1916, 2-3; Dagboek Van Aalst, 8 november 1916, 319-320.

⁸¹ NA 2.06.001/10898: Gegevens betreffende Handel, Nijverheid en Scheepvaart in Nederland tijdens den oorlog 1914-1918, 1e gedeelte (Afd. Handel van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, n.d. [circa

later ging de grens weer open, maar alleen voor tabak opgekocht door een nieuw Duits inkoopconsortium, opgericht om door centralisatie de prijzen naar beneden te drijven.⁸² Om te voorkomen dat deze Deutsche Einkaufs Tabaks Aktien Gesellschaft (DETAG) de markt zou kunnen controleren, hadden Nederlandse tabakshandelaren zich verenigd in de VENETA (Vereeniging van Nederlandsche Tabakshandelaars).⁸³ De handelaren kregen het echter aan de stok met koffie-importeurs, die bang waren dat de VENETA een virtueel monopolie op de koffiemarkt zou krijgen en daardoor aan importeurs de verkoopprijzen zou kunnen voorschrijven. De importeurs hadden echter een krachtig wapen in handen om de handelaars een poot uit te draaien. De VENETA moest namelijk met banken om de tafel gaan zitten om het Duitse schatkistpapier te kunnen verdisconteren, maar bepaalde banken (waaronder de Robaver) hadden grote financiële belangen bij koffie-importeurs en weigerden dus mee te werken. Onder grote druk van de Uitvoerende Commissie, die vreesde dat bij het mislukken van het VENETA-initiatief Duitsland de hele koffiemarkt zou gaan controleren, sloten beide partijen met zichtbare tegenzin een principe-akkoord waarbij de importeurs bepaalde basisprijzen gegarandeerd werden.⁸⁴

Bij de moeizame onderhandelingen over het instellen van importplafonds voor de "vrije" goederen tabak, koffie en zuidvruchten - op de situatie rondom kina zal ik in hoofdstukken 8 en 9 terugkomen - vallen drie zaken op. Allereerst beschuldigden de Britse regering en de NOT elkaar over en weer van schendingen van het *Agreement*. De Britten vonden niet dat de UC in het Agreement kon lezen dat zij zoveel koffie en tabak mocht verkopen als het wilde, terwijl de UC volhield dat het instellen van importplafonds eigenlijk niet in overeenstemming was met de in juli 1915 gemaakte afspraken. De Britse regering bleek bovendien ten volle bereid om het aanhouden van schepen en goederen te gebruiken om haar argumentatie kracht bij te zetten; het enige wapen dat de NOT daar tegen in stelling kon brengen, bestond uit vertragingstactieken. Ten tweede blijkt uit het bovenstaande ten volle dat de Britse blokkadestrategie lang niet zo éénduidig was als wel eens in de historische literatuur wordt voorgesteld: zij was voortdurend in ontwikkeling en verschillende tactieken streden zo nu en dan om voorrang.⁸⁵ En ten derde laten de onderhandelingen rondom de Nederlandse tabaksverwerkende industrie en de VENETA zien hoe ver en diep de UC ingreep in het economisch leven van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.

7.5 – Pers en propaganda

1919)), 139-140; NA 2.06.079/1605, XCIV, 1 november 1916, 7. Bovendien ging het gerucht dat Duitsland in de afgelopen maanden zoveel had kunnen importeren, dat het zelfs een tabaksvoorraad had kunnen aanleggen.

⁸² NA 2.06.079/1247: UC 22 augustus 1916, 46-50.

⁸³ NA 2.06.001/10898: Gegevens betreffende Handel, Nijverheid en Scheepvaart in Nederland tijdens den oorlog 1914-1918, 1e gedeelte (Afd. Handel van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, n.d. [circa 1919]), 140-142; Dagboek Van Aalst, 13 december 1916, 349; 31 januari 1917, 365-366; NA 2.06.079/1250: UC 2 januari 1917, 211.

⁸⁴ Dagboek Van Aalst, 16 februari 1917, 381; 19 februari 1917, 381-382; 3 maart 1917, 393; 5 maart 1917, 393-394; 12 maart 1917, 400-401; NA 2.06.079/1252: UC 9 februari 1917, 27-35; UC 6 maart 1917, 235-237; NA 2.06.079/1254: UC 24 april 1917, 136-137; UC 4 mei 1917, 224-225.

⁸⁵ Zie ook Smith, *Strategy of the Economic Weapon*, 1-2.

Maar hoe zichtbaarder de hand van de NOT werd, des te meer hulde de UC zich – bewust – in nevelen. Zij was namelijk bang dat als alle maatregelen die de NOT op eigen houtje, in overeenstemming met of onder zware druk van de Entente nam, in de openbare ruimte bediscussieerd zouden worden, dit tot felle anti-reacties in de Centrale landen en in Nederland zelf zou kunnen leiden. En dat zou er toe kunnen leiden dat de Trustmaatschappij niet meer zo ‘businesslike’ kon functioneren, de Nederlandse neutraliteit in gevaar kwam en (erger nog) de NOT-bestuursleden grote imagoschade opliepen.⁸⁶

De UC besloot daarom al in een zeer vroeg stadium de informatievoorziening over de Trustmaatschappij strak in eigen hand te houden. Nog in de eerste helft van 1915 bracht de NOT bijvoorbeeld zelf een boek(je) uit onder de titel: *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij. Haar oorsprong en werkwijze beschreven*.⁸⁷ De auteur was – aldus het voorblad – G. Keller Jr., de hoofdredacteur van het destijds veelgelezen geïllustreerde blad *Eigen Haard*. In werkelijkheid was Kellers rol beperkt tot de tekstredactie: de eigenlijke inhoud was geschreven door NOT-secretaris Valstar en goedgekeurd door het UC-bestuur, maar men gaf er de voorkeur aan het boek te presenteren als volstrekt onafhankelijk.⁸⁸ Het boekje had een dubbel oogmerk. Allereerst was het een praktische gids tot de vele afdelingen die de NOT telde, zodat belanghebbenden snel de weg naar de relevante NOT-afdeling of –adviescommissie konden vinden. Daarnaast bevatte het werk een gekuiste versie van de oprichting van de NOT, waarbij er sterk de nadruk op werd gelegd dat de Trustmaatschappij een laatste redmiddel was geweest (‘Geen nood, geen N.O.T!’): als de belligerenten wat meer respect hadden opgebracht voor internationaal recht, was de Trustmaatschappij overbodig geweest. Maar de NOT-bestuurders probeerden zich ook in deze noodsituatie zo “neutraal” mogelijk op te stellen. Aan iedereen (Nederlanders, Duitsers én Britten) werd immers dezelfde “dienst” aangeboden, maar ‘aangezien het grootste gedeelte van den aanvoer van de door ons land benodigde goederen overzee geschiedt’ was het vooral de Entente geweest die van dit aanbod gebruik had gemaakt.⁸⁹

Aanvankelijk werd zowel deze (summiere) informatie als de NOT zelf bij het Nederlandse publiek zeer gunstig beoordeeld. Ook de Nederlandse zakenwereld toonde gedurende 1915 zich over het algemeen heel tevreden over het werk van de Trustmaatschappij.⁹⁰ Maar al snel kwamen er ook kritische stemmen op. Zo werd er

⁸⁶ NA 2.06.079/1244: UC 25 april 1916, 129; NA 2.06.079/1246: UC 4 augustus 1916, 209. De informatiestilte van de NOT was overigens ook tijdgenoten opgevallen, zie bijvoorbeeld Van der Mandere, 'Twee belangrijke crisislichamen', 197 en Voogd, 'Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij', 788. Cf. Jonker en Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt*, 222.

⁸⁷ Keller, *NOT*. In 1916 verscheen overigens een tweede, uitgebreide druk. Overigens was al in de eerste helft van 1915 een kort overzichtje gepubliceerd van de werkzaamheden van de NOT, geschreven door ene J.V. (vermoedelijk een pseudoniem voor Joost van Vollenhoven), in het populaire geïllustreerde weekblad *Eigen Haard*. Daarin werd uitgelegd dat de NOT-maatregelen dienden om het scheepvaart- en handelsverkeer weer enigszins op gang te brengen, zo goed en zo kwaad als de oorlogsomstandigheden en (vooral) de oorlogvoerenden dat toe stonden. "J.V.", 'Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij'.

⁸⁸ NA 2.06.079/1605, LVII, 27 januari 1916, 1. Keller werd overigens wel gewoon betaald door de NOT.

⁸⁹ Keller, *NOT*, 6-49, citaten op 8, 24.

⁹⁰ NA 2.06.079/1242: UC 21 januari 1916, 91; NA 2.06.079/1247: UC 25 augustus 1916, 79-80; NA 2.06.079/1250: 'De N.O.T. en de Handel', n.d., bijgevoegd bij UC 5 december 1916, pp. 1-54. Deze brochure bevat uittreksels van de verslagen van de verschillende Kamers van Koophandel over het jaar 1915.

bijvoorbeeld luidkeels geklaagd door mensen die, naar eigen mening uiteraard ten onrechte, op de Zwarte Lijst geplaatst waren.⁹¹ Anderen vonden dat de NOT alleen opkwam voor big business: terwijl de kleintjes het kind van de rekening werden verdienden 'de groote lui' dankzij de Trustmaatschappij bakken met geld.⁹² En weer anderen beschuldigden de Trustmaatschappij er van bewust bepaalde bedrijven kapot te willen maken.⁹³ De Uitvoerende Commissie voelde zich hierdoor, en niet voor het laatst, gedwongen om haar critici te pareren. Zij liet een hoofdartikel in het *Algemeen Handelsblad* van 30 september 1915 plaatsen waarin enkele voorbeelden werden gegeven van de strikt eerlijke en onbaatzuchtige wijze waarop zij haar taak als rechter, jury en beul over het Nederlandse zakenleven vervulde.⁹⁴

Maar in de nazomer van 1915 kreeg de NOT opnieuw forse kritiek voor haar kiezen. Boze tongen beweerden namelijk dat de boetes die de NOT hief niet, zoals de Trustmaatschappij zelf beweerde, exclusief ten goede kwamen aan het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914, maar voor een belangrijk deel aan de Britse regering moesten worden overgemaakt.⁹⁵ Geruchten over het bestaan van een ongezond nauwe band tussen Londen en de NOT werden nog verder aangewakkerd door berichten in de Duitse pers, die in hoofdstuk 5 al kort ter sprake zijn gekomen. De *Rheinisch-Westfälische Zeitung* en het *Hamburger Fremdenblatt* begonnen in de zomer van 1915 zelfs een ware anti-campagne tegen de NOT, die ook in de Nederlandse pers niet onopgemerkt bleef.⁹⁶ Beide Duitse kranten beweerden met grote stelligheid – en bepaald niet onterecht – dat het bestaan van de NOT de neutraliteit van binnenuit uitholde wegens de steun die zij vroeg en kreeg van de Nederlandse regering.⁹⁷

De Duitse krantenberichten trokken de aandacht van zowel de NOT als de minister van Buitenlandse Zaken. Het beviel Loudon namelijk absoluut niet dat de Nederlandse regering in één adem werd genoemd met de NOT, des te minder omdat de Duitse kranten Berlijn opriepen sancties te treffen tegen de Nederlandse staat om deze te straffen voor haar houding jegens de Trustmaatschappij. Hij gaf gezant Gevers daarom opdracht om, zo mogelijk, ingezonden stukken in Duitse kranten te plaatsen waarin al te drieste stukken van

⁹¹ In *De Telegraaf*, 22 juli 1916 Avondblad, verscheen zelfs een oproep waarin mensen die zich ten onrechte op de Zwarte Lijst geplaatst zagen, zich konden melden om zo gezamenlijk een rechtszaak te beginnen tegen de Trustmaatschappij. Hier is, bij mijn weten, niets van terecht gekomen. Dit hield individuen niet tegen om de verantwoordelijken direct te benaderen. Een huisvader wiens bedrijf op deze wijze door de NOT geruïneerd was, dreigde Van Aalst in een emotionele brief zelfs met het Laatste Oordeel: 'Dan zullen voor den Troon van den Aller Heiligste God verschijnen een man, een vrouw en vijf kinderen, die U zullen aanwijzen zeggende, "Het was deze die ons schond."' NA 2.21.261.34: W. Willemsen aan Van Aalst, 27 juni 1921.

⁹² NA 2.06.079/1240: UC 10 september 1915, 477-478.

⁹³ Enkele van deze bedrijven richtten zelfs een 'Anti-N.O.T.' en dreigden in een brief de Trustmaatschappij met actie, waar overigens nooit iets van terecht kwam. NA 2.06.079/1240: UC 3 september 1915, 436-437; UC 7 september 196, 442; RvB 14 september 1916, 485-486.

⁹⁴ *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1915. Cf. NA 2.06.079/1605, LII, 18 januari 1916, 1.

⁹⁵ NA 2.06.079/1240: UC 27 augustus 1915, 391; UC 10 september 1915, 479; RvB 14 september 1915, 481-482

⁹⁶ De rol van het *Fremdenblatt* wordt uit de doeken gedaan in NA 2.06.079/1245: 'Ontwerp-communiqué', 2 juni 1916, bijgevoegd bij UC 2 juni 1916, die van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* in *De Nieuwe Courant*, 10 juli 1915.

⁹⁷ Deze berichten wordt aangehaald in *De Nieuwe Courant*, 10 juli 1915 en in de *Maasbode*, 12 augustus 1915.

de *Zeitung* en het *Fremdenblatt* werden tegengesproken.⁹⁸ Aanvankelijk kreeg Gevers daarbij zelfs steun van het Auswärtiges Amt. Johannes verklaarde namelijk op 2 augustus 1915 dat de Duitse regering nog het volle vertrouwen in de NOT had, goederen aan haar wilde laten consigneren en dus haar best zou doen om de ontstane controverse de kop in te drukken.⁹⁹ Dat had enig effect: de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* kondigde bijvoorbeeld in een zuur hoofdartikel aan de strijdbijl voorlopig te begraven.¹⁰⁰ Het KB van 7 augustus 1915 verpestte de verhouding tussen NOT en Berlijn echter zodanig dat deze laatste de kranten weer vrij spel gaf naar believen het vuur te openen op de 'englich-holländische Trust'.¹⁰¹ Hoewel Gevers en de Nederlandse consuls in Duitsland regelmatig weerwoord bleven bieden, bleef de Duitse pers uitgesproken negatief over de NOT. Dat bleef echter voorlopig nog zonder politieke gevolgen voor de Nederlandse regering.¹⁰²

Voor de NOT had, zeker na 1915, het herwinnen van het vertrouwen van het Duitse publiek absoluut geen hoge prioriteit.¹⁰³ De UC was wél bezorgd over het effect dat al die anti-NOT-artikelen in Duitsland zouden hebben op de Nederlandse pers, die al enkele kritische stukken had overgenomen. Zij gaf daarom enkele persberichten uit waarin werd gecijferd dat alle NOT-baten, na aftrek van operationele kosten, aan het Steuncomité werden overgemaakt.¹⁰⁴ In oktober 1915 kreeg dit persoffensief een vervolg toen de UC een bericht in alle grote kranten plaatste waarin enkele veelgehoorde "Duitse" klachten tegen de NOT werden weerlegd. Daarin werd in alle toonaarden ontkend dat de NOT 'een strijds- of machtsmiddel in handen van één der oorlogvoerende mogendheden' zou zijn. Integendeel: de Trustmaatschappij werkt zuiver en alleen 'in het Nederlandsche belang'. Bovendien werd benadrukt dat de beperkende maatregelen op handelsgebied te wijten waren aan de oorlogvoerenden, en dat de NOT alles op alles zette om, ondanks de immense druk die Entente én Centralen op haar uitoefende, door middel van stille diplomatie de Nederlandse handel zoveel mogelijk te vrijwaren van de desastreuze gevolgen van de economische oorlogvoering. Daarom had het helemaal geen zin om de NOT weg te wensen. Want:

[A]ls de N.O.T. morgen haar arbeid staakt, dan is daarvan het gevolg: niet dat de oorlogvoerenden elkaars handel minder zullen benadeelen – dat hangt immers uitsluitend af van hun fysieke macht ter zee of te land - , en niet dat de Nederlandsche belangen meer vrijheid van beweging zullen genieten; maar enkel en alleen een ongebreidelde toepassing van oorlogs- en repressaillemaatregelen ook ten nadeele van de

⁹⁸ NA 2.05.23/839, 26332/7394: Loudon aan Gevers, 2 juli 1915.

⁹⁹ NA 2.05.23/839: Gevers aan Loudon, 2 augustus 1915 no. 10404/3065.

¹⁰⁰ *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, 23 augustus 1915.

¹⁰¹ Citaat uit *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, 30 augustus 1916, no. 678. Cf. NA 2.06.079/1241: UC 3 december 1915, 187-189; Verslag van een bijeenkomst tussen Posthuma en de UC op 7 december 1915, waarbij ook tegenwoordig zijn Everwijn, Snouck Hurgronje en C. van Hoek, bijgevoegd bij UC 9 december 1915, 3; NA 2.05.23/701, 28845: Linthorst Homan aan UC, 30 november 1915, no. 3890; idem, 28845: Loudon aan Gneist, 15 december 1915.

¹⁰² NA 2.05.23/839, 44151: Gevers aan Loudon, 17 september 1915.

¹⁰³ NA 2.06.079/1246: UC 18 juli 1916, 70-71.

¹⁰⁴ NA 2.06.079/1240: UC 24 september 1915, 524. Dit was overigens zeer tegen de zin van het Steuncomité zelf, die beweerde dat ruchtbaarheid geven aan de grote vrijgevigheid van de NOT andere potentiële gulle gevers er wel eens van zou kunnen overtuigen de beurs toch maar gesloten te houden.

*tusschenliggende neutralen. [...] De oorlogvoerenden daarentegen lijden behalve dit eene, dat ook hun eigen onderdanen den handel met afnemers in Nederland geheel of grootendeels zouden moeten opgeven; maar onder de talloze offers van den oorlog zinkt dit nadeel voor hen in het niet.*¹⁰⁵

De critici lieten zich ondanks (dankzij?) deze strenge en hooghartige vermaning bepaald niet de mond snoeren.¹⁰⁶ Daarom besloot de NOT om vanaf november 1915 haar *public relations* voortaan maar extern aan te besteden. Daartoe werd in het diepste geheim een overeenkomst gesloten met het Centraal Correspondentie Bureau voor Dagbladen M.S. Vaz Dias, met als doel om geautoriseerde en goedgekeurde nieuwsberichten gerelateerd aan de Trustmaatschappij in de Nederlandse kranten geplaatst te krijgen. J.J. Belinfante werd aangewezen om, op basis van door de UC aangereikte informatie, de stukjes op te stellen en, na goedkeuring van diezelfde UC, aan het Nederlandse journaal aan te bieden.¹⁰⁷ Deze vaak sterk polemische stukjes hadden de vorm van (gefingeerde) interviews, waarin aan NOT-kopstukken als Van Aalst, Van Vollenhoven of secretarissen Valstar en Van der Goes werd gevraagd te reageren op recente gebeurtenissen, of om hun licht te laten schijnen over bij het publiek gerezen vragen.

Een schoolvoorbeeld van de wijze waarop de NOT de oppositie de mond snoerde vormt haar reactie op het pamflet *Vier brieven over de N.O.T.*¹⁰⁸ Dit anonieme boekje verscheen in augustus 1916 en raakte kennelijk een gevoelige snaar, want na korte tijd volgde al een tweede druk. Het pamflet had de vorm van een korte briefwisseling tussen een Amsterdamse koopman (aangeduid als "A.") en zijn Nederlandse vriend en branchegenoot ("B.") die in 'Dusseldorp' werkzaam was. "B", zo wordt uitgelegd in de inleiding, geeft weer hoe er in Duitsland over de Trustmaatschappij wordt gedacht, terwijl "A." als weerlegging de door de NOT zelf gebezigde argumentatie gebruikt. "A" stelt bijvoorbeeld dat de oprichting van de NOT nodig was om een 'algemeene ramp' te voorkomen, dat de NOT een echt Nederlands initiatief is en dat zij zelfs indirect Duitsland ten goede komt, waarbij hij zich bedient van het kromme en weinig accurate argument dat de Duitsers dankzij de NOT minder in het buitenland kunnen kopen waardoor zij er 'finantieel' beter voor staan dan de kooplustige Entente-landen. "B" stelt daarentegen dat *alle* neutralen, zowel burgers als hun regeringen, de plicht hebben zich te weer te stellen tegen inbreuken op het internationaal recht. Omdat de NOT de Britse blokkade van Duitsland helpt mogelijk te maken, is zij 'in wezen niet neutraal'. De Nederlandse regering is dat nog wél, maar de toenemende macht van de NOT maakt dat op economisch gebied steeds meer irrelevant. 'Ik geloof niet', aldus "B", 'dat er een zakenman in Holland gevonden kan worden, die ontkent, dat de N.O.T. een nevenregering is, en wel, om het eerlijk te zeggen, eene die naast Nederlandsche ook Engelsche belangen dient.'¹⁰⁹

¹⁰⁵ NA 2.06.079/1240: Perscommuniqué van de NOT, n.d. [begin oktober 1915], bijgevoegd bij UC 8 oktober 1915.

¹⁰⁶ Zie voor een overzichtsartikel van de voortdurende kritiek op de NOT Voogd, 'Handelskroniek', 840-843.

¹⁰⁷ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 162; Manasse, 'Vaz Dias'; Manasse, 'Belinfante'.

¹⁰⁸ *Vier brieven*. In 1916 verscheen ook een Duitstalige versie van dit boek. *Hollands NOT*.

¹⁰⁹ *Vier brieven*, citaten op 5 en 19.

De *Vier brieven* maakten in Nederland nogal wat los. Besprekingen van het stuk (onder andere in de *Nieuwe Courant*, de *Economist* en *Het Vaderland*) waren positief: laatstgenoemde krant stelde zelfs 'dat ieder, die een objectieven indruk wil verkrijgen van het wezen van de N.O.T., goed zal doen zich de brochure aan te schaffen'.¹¹⁰ Het was dus hoog tijd voor een tegenzet, die kwam in de vorm van een door Van Vollenhoven en Belinfante opgesteld pamflet dat op 11 september 1916 werd gepubliceerd, getiteld *Twee gesprekken over de N.O.T.*¹¹¹ In dit (anonieme) boekje, dat in titel en vorm duidelijk verwijst naar de *Vier brieven*, worden de fictieve gesprekken weergegeven tussen de Opsteller ("O.") van het stuk en zijn zakenvriend ("Z."). "O." en "Z." hebben net de *Vier brieven* gelezen, en "O." is nogal onder de indruk. "Z.", daarentegen, weet wel beter. Hij wijst "O." er op dat de 'pro-Duitschheid' er bij de *Vier brieven* behoorlijk dik bovenop ligt, en dat de meeste informatie daarin ontleend is aan de bevooroordeelde 'beuzelpraat' van het *Hamburger Fremdenblatt*. Bijzonder interessant is het feit dat "Z." geenszins ontkent dat de NOT een nevenregering vormt:

*Dat de N.O.T. er in geslaagd is zich die machtspositie te verschaffen, waardoor zij, ondanks het mopperen van enkele belanghebbenden, onzen handel en daardoor ons land in dezen crisistijd tot zegen is geworden, is, naast den invloed der omstandigheden, te danken aan de uitnemende organisatie van die instelling en aan het talent, de energie, de reputatie en het prestige in binnen- en buitenland van hare leiders. Een krachtige N.O.T., krachtig naar binnen en naar buiten, was in deze tijden een levensvoorwaarde voor ons economisch voortbestaan. Aan de Regeering, die in deze moeilijke omstandigheden reeds zoo ontzettend veel te doen had, heeft zij door hare regelingen veel arbeid bespaard en door hare adviezen meermalen den goeden weg gewezen, terwijl haar diplomatiek optreden vaak door den goeden naam, waarin zij zich bij de Entente verheugt, met succes bekroond is. Dank zij de N.O.T. is het mogelijk geweest onzen handel [...] een veel grootere mate van vrijheid te laten dan het geval ware geweest, als de Regeering zelve ten deze had moeten ingrijpen. Dank zij de N.O.T. is bereikt, dat het economisch leven zoo weinig mogelijk is ontwricht [...].*¹¹²

"O." moet alleen wel goed in zijn oren knopen dat de NOT maar één broodheer heeft: de Nederlandse economie. Zij zal alles doen, zelfs impopulaire maatregelen nemen, om die te beschermen. Ook met het argument dat de NOT niet neutraal zou zijn, wordt korte metten gemaakt. Omdat de NOT een particuliere organisatie is, mag zij zelf kiezen welke voorwaarden zij stelt aan de handel; en zij kiest er in het geval van overzeese invoer vrijwillig voor zich te conformeren aan de eisen die de Entente stelt. Dat doet zij niet graag, maar het is niet aan Nederland maar veeleer aan Duitsland om de Entente het overwicht ter zee te

¹¹⁰ *Nieuwe Courant*, 19 augustus 1916; 15 september 1916. Cf. Voogd, 'Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij', 790-794 voor een overzicht van reacties in de pers op de *Vier brieven*.

¹¹¹ *Twee gesprekken*. Ik heb de *Twee gesprekken* overigens niet in een Nederlandse bibliotheek kunnen vinden. Er ligt wel een exemplaar in het persoonlijk archief van UC-lid Hintzen (GAR 525). Zie voor de publicatiegeschiedenis NA 2.06.079/1605, LVII, 25 januari 1917, 2-4; idem, XCIX, 11 september 1916, 1-11; 12 september 1916, 12

¹¹² *Twee gesprekken*, 13-14.

ontnemen. Duitsland is daar toe niet in staat, dus waarom verwacht men dan dat Nederland dat wel zou zijn?¹¹³

Door er continu op te wijzen dat alle door de NOT veroorzaakte overlast eigenlijk direct te wijten was aan de Entente, dat eventuele twijfels over de neutraliteit terug te voeren waren op de oorlogsomstandigheden, en opmerkingen betreffende de band met de Britten werden begraven onder *ad hominem*-aanvallen en beschuldigingen van Duitsgezindheid, kon de Trustmaatschappij de meeste aanvallen wel pareren. Daarbij kregen de UC en Belinfante bovendien opvallend veel ruimte van de Nederlandse dagbladpers om hun visie voor de dag te brengen, getuige bijvoorbeeld ook de bijzonder gunstige recensie van *Twee gesprekken*.¹¹⁴ Dat lag deels aan de goede relaties tussen individuele NOT-leden en bepaalde bladen. Van Aalst had bijvoorbeeld goede contacten met het Amsterdamse, liberale *Algemeen Handelsblad*. Aan het hoofd van deze krant stond Charles Boissevain, telg uit een invloedrijke Amsterdamse zakenfamilie.¹¹⁵ Ook L.J. Plemp van Duiveland, die de functies van hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant* en voorzitter van de invloedrijke Nederlandsche Journalisten Kring (NJK) combineerde, was de NOT goed gezind. De NJK had zich aan het begin van de oorlog vierkant achter het neutraliteitsbeleid van de regering geplaatst, en Plemp van Duiveland vond het steunen van de NOT daar kennelijk goed bij passen. Zijn hulp zal individuele landelijke kranten, die over het algemeen overigens weinig aansporing nodig hadden om zich strikt neutraal op te zetten, over de streep hebben getrokken om de NOT te steunen, of in elk geval niet te hard af te vallen.¹¹⁶ Desondanks bleef de NOT-kritiek aanhouden, en moest de Trustmaatschappij zich continu blijven verdedigen.

Ook in de Entente-landen kreeg de NOT de nodige aandacht van de pers. '[A] stroke of genius of the great Dutch merchant and organizer, Mr. Van Aalst', oordeelde de Britse *Economist* bijvoorbeeld enthousiast op 1 april 1916, daarbij opmerkend dat de NOT zijn succes dankte aan het feit dat haar leiders niet werden beperkt door 'abstract theories of international relationships', maar praktische mannen waren die inzagen dat de Nederlandse economie zich nu eenmaal moest aanpassen aan de oorlogsomstandigheden en (dus) aan de eisen van de Entente.¹¹⁷ Maar naast lovende woorden kreeg de NOT, net als in Nederland én Duitsland, al snel ook forse kritiek te verwerken in de Entente-pers. In de zomer van 1915

¹¹³ *Twee gesprekken*, 24-25

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld *Nieuwe Courant* van 17 januari 1917. Een uitzondering vormde het wel zeer pro-Duitse blad *De Toekomst*. De editie van 23 december 1916 bevatte bijvoorbeeld een hoofdartikel getiteld 'Is de N.O.T. een Nederlandsche instelling?', een vraag die uiteraard negatief werd beantwoord. De UC vond echter dat de *Twee gesprekken* de geruchten betreffende het "Britse gehalte" van de NOT wel genoeg de kop in hadden gedrukt, en dus werd besloten geen aparte reactie te publiceren. NA 2.06.079/1605, CIV, 22 januari 1917, 1-3. Voor meer informatie over *De Toekomst*, zie *Tames, Oorlog voor onze gedachten*, 60-65, 68-70; *Moeyes, Buitenschot*, 223-224.

¹¹⁵ Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad*, 29; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 33. Boissevains broer was bijvoorbeeld de oprichter van de SMN.

¹¹⁶ Zie over Plemp van Duiveland en de NJK Broersma, 'Botsende stijlen', 44, 47-49. De UC had bijvoorbeeld in de zomer van 1916 Plemp van Duiveland's hulp ingeroepen om bepaalde anti-NOT-stukken tegen te spreken (NA 2.05.23/839, 37781, Joost van Vollenhoven aan Loudon, 6 augustus 1915). Dat deed hij met verve (*Nieuwe Courant*, 2 augustus 1915).

¹¹⁷ *The Economist*, 1 april 1916, 618-619.

schreven Franse kranten als *Le Figaro*, *La Liberté* en *Le Petit Journal* dat de NOT maar half werk leverde: de Duitsers hadden immers nog steeds te eten!¹¹⁸ Nog in maart 1916 sprak *L'Oeuvre* van een blokkade die dankzij de NOT slechts 'illusoire' of zelfs 'pour rire' kon zijn¹¹⁹, terwijl in Engeland de *Daily Mail* – onderdeel van het media-imperium van Alfred Harmsworth, beter bekend als Lord Northcliffe – en de extreem-conservatieve *Morning Post* zelfs van (respectievelijk) de 'sham' en de 'makebelieve blockade'.¹²⁰ Door zo fel te ageren tegen de NOT bekritiseerden deze kranten impliciet het Britse regeringsbeleid, dat te 'soft' zou zijn tegenover neutralen en daarom niet de economische druk op Duitsland en Oostenrijk-Hongarije zou durven uit te oefenen die nodig was om hen tot overgave te dwingen.¹²¹

Zowel de UC als Loudon waren bang dat de aanvallen op de blokkade en de neutralen zouden kunnen leiden tot een kentering in de publieke opinie, die de Entente-regeringen tot een hardere lijn jegens de Nederlandse regering en de NOT zou dwingen.¹²² Net als in het geval van de Duitse pers schakelde Loudon daarom het Nederlandse diplomatieke corps in om deze berichten tegen te spreken.¹²³ Met hulp van door Treub en Posthuma aangeleverd cijfermateriaal werd bijvoorbeeld een overzicht samengesteld van im- en exporten gedurende 1915, om de Britse *jingo*-pers er van te kunnen overtuigen dat er wel degelijk een behoorlijke teruggang te constateren was in de doorvoer via Nederland naar Duitsland.¹²⁴ Loudon hielp de NOT bovendien bij het verspreiden van wat met een beetje fantasie "NOT-propaganda" mag worden genoemd: de UC liet namelijk in 1917 het boekje van Keller / Valstar in het Engels vertalen als *The Netherlands Oversea Trust: its origin and work*¹²⁵, dat door Hare Majesteits Gezanten en consuls werd verspreid over het hele Britse Empire en de Verenigde Staten.¹²⁶

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld *Nieuwe Courant*, 10 juli 1915 en 2 augustus 1915 avondblad.

¹¹⁹ NA 2.05.23/840, 15733: De Stuers aan Loudon, 18 maart 1916

¹²⁰ Geciteerd in Chatterton, *Big blockade*, 237. Cf. Bell, *A history of the blockade*, 408. Het karakter van *The Morning Post* is ontleend aan McEwen, 'Northcliffe', 660.

¹²¹ NA 2.05.23/840, 20998: De Marees van Swinderen aan Loudon, 29 januari 1916: 'Waar echter de bedoelde persorganen de plank geheel missloegen was in hunne verwachtingen omtrent de resultaten door een blokkade te verkrijgen. Zij begingen hier weer de onjuistheid ook op militair gebied voortdurend aan het licht tredend: miskennis der superieure organisatie van den vijand en toeschrijving van het negatieve succes aan op zich zelf staande vermeende fouten en misslagen hunner eigen administratie.'

¹²² NA 2.06.079/1246: UC 25 juli 1916, 127.

¹²³ Zie bijvoorbeeld NA 2.05.23/838, 28362: A.M.D. baron Sweerts de Landas Wyborgh, Nederlands gezant te Petrograd, aan Loudon, 23 juni 1915; idem, 41027: Sweerts de Landas Wyborgh aan Loudon, 20 augustus 1915 no. 1306/309; idem, 16938: Loudon aan A.L.E. ridder De Steurs, 14 mei 1915 afd. II B no. 19299, 'spoed'; NA 2.05.23/840, 22370: De Stuers aan Loudon, 25 april 1916.

¹²⁴ NA 2.05.23/838: memorandum CNH, 'L'Allemagne ravitaillée par la Hollande?', 29 juni 1915; NA 2.05.23/840, 7904: Treub aan Loudon, 9 februari 1916 no. 11769/7, met bijgevoegd Stipriaan Luiscius aan Th. H. Stockwell, 26 januari 1916 en 'Statistics of import and export of wheat, rye, barley, maize, oats, beans, peas, flour, meals and cakes from oleagenous seeds, nuts and kernels in 1912-1915 (in tons of 1000 kgs.)', n.d.

¹²⁵ Keller, *Netherlands Oversea Trust*.

¹²⁶ De aanleiding van deze gezamenlijke actie was een verzoek vanuit de VS om meer informatie over de NOT. NA 2.05.23/840, 17750: Van Rappard aan Loudon, 20 maart 1916 no. 1328/74; ibidem, 17750: Loudon aan Van Rappard, 6 juni 1916; NA 2.06.079/1605, LVII, 11 juni 1917, 4-5. De vertaling van het boekje was van E. Norgrove Cox, in het dagelijks leven redacteur van de drietalige knipselkrant *La Gazette de Hollande / Holländische Nachrichten / Holland News*. NA 2.06.079/1605, LVII, 11 juni 1917, 9-10. De hulp van Buitenlandse

Omgekeerd nam de UC de Nederlandse regering in bescherming. Telkens wanneer er berichten werden gepubliceerd over onenigheid tussen NOT en regering inzake handelspolitiek, werden deze door Van Aalst c.s. ten stelligste ontkend.¹²⁷ Daarnaast lieten Van Aalst en Van Vollenhoven zich met enige regelmaat interviewen in de Britse pers en legden daar geruststellende verklaringen over de werking van de Trustmaatschappij af.¹²⁸ Bovendien werd begin februari 1916 een journalist van de zeer kritische *Daily Mail*, Robert Segar, naar Nederland uitgenodigd om uit eigen hand te mogen vernemen hoe grondig de Trustmaatschappij haar werk wel niet deed. Hij werd gelogeed in het chique Haagse Hotel des Indes en zou ongelimiteerde toegang tot de NOT en haar vele (sub)commissies krijgen. Maar zijn eerste interview met Van Aalst liep meteen al in de soep: Segar dacht dat er in Amsterdam was afgesproken, terwijl Van Aalst aan de UC-burelen in Den Haag zat te wachten. Het vervolg van Segars bezoek verliep al niet te veel gelukkiger. Hoewel hij in de dagen na dit misverstand uitvoerig was rondgeleid en onder de statistieken was bedolven bleek op 14 februari dat hij – tegen de gemaakte afspraken in – op eigen houtje al telegrafisch kopij naar Groot-Brittannië had gestuurd. Op basis daarvan was de *Daily Mail* een artikelenreeks begonnen, 'ten betooge, dat de N.O.T. niet in het minst heeft verhinderd, dat de Duitschers van al het noodige worden voorzien' (aldus een beteuterde Belinfante). Op sterk aandringen van Hintzen en Van Vollenhoven werd daarop besloten om, met behulp van door de Afdeling Statistieken verzameld cijfermateriaal, een repliek in de Nederlandse en de Britse pers te plaatsen.¹²⁹ Vooral de laatste regels van het stuk verklappen dat de UC met de publicatie van de brochure een verborgen agenda had. Het was, naast een aanklacht tegen de "valse" beschuldigingen van de *Daily Mail* (waarbij onbetrouwbare Britse statistieken werden bestreden met al even onbetrouwbare Nederlandse), ook bedoeld als waarschuwing aan de Britse regering:

Het valt [...] zeer te bejammeren, dat de Entente-Mogendheden, waarschijnlijk als gevolg van de steeds weer terugkerende onjuiste mededeelingen in de pers omtrent de onvoldoendheid van de genomen maatregelen, van welke bewering de ongegrondheid hierboven toch wel afdoende is aangetoond, veel te achterdochtig zijn geworden en daardoor helaas dikwijls den aanvoer van goederen hebben verhinderd, die hier werkelijk bona fide voor Nederland hoog noodig waren, waardoor aan verschillende industrieën enorm nadeel werd berokkend en in vele gevallen plotselinge ongemotiveerde

Zaken bij het verspreiden van dit boekje blijkt onder andere uit NA 2.05.23/841, 39659: Nederlands Consulaat-Generaal te Londen aan Loudon, 7 augustus 1917; idem, 41092: NOT aan Loudon, 27 augustus 1917; idem, 58429: Nederlands Consulaat te Kaapstad aan Loudon, 9 oktober 1917.

¹²⁷ *De Telegraaf*, 31 december 1915 Ochtendblad met daarin berichtgeving uit *Le Matin*; *Nieuwe Courant* 14 januari 1916, met daarin een vertaald bericht uit de *Daily Mail*. Cf. NA 2.06.079/1605, XXXVII, 5 januari 1916, 1; idem, 19 januari 1916, 1.

¹²⁸ Zie voor interviews met Van Aalst bijvoorbeeld *Manchester Guardian*, 15 januari 1915; *The Times*, 9 november 1915. Van Vollenhoven liet zich in maart 1916 ondervragen door de *Times* en de *Evening Standard*. NA 2.06.079/1444, map 'Journaal der behandelde onderwerpen bij besprekingen te Londen door J. van Vollenhoven van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916', 2 maart 1916, 16; 10 maart 1916, 36.

¹²⁹ NA 2.06.079/1605, LXVI, 19 februari 1916, 1-4, citaat op 1. Een eerste versie van dit stuk werd door de UC als 'heel mooi' betiteld, maar ook als te pro-Entente. Een steviger, tweede versie werd, na door Everwijn te zijn goedgekeurd, in een kleine oplage van 150 exemplaren gedrukt. NA 2.06.079/1605, LXVI, 29 februari 1916, 5.

*prijsverhogingen ontstonden. [...] Het is daarom te hopen, dat bij verheldering van het inzicht in de werking van het stelsel [der] N.O.T. deze onjuiste voorstellingen in de pers haar doel meer en meer zullen missen en dat zodoende weldra het oogenblik zal zijn aangebroken, waarop deze hinderlijke en onnoodige bemoeilijking van onze nijverheid voorgoed tot het verleden zal behoren.*¹³⁰

7.6 – Britse blokkade-strategie

Hoewel de Britse regering haar economisch beleid en daarmee ook het bestaan van de NOT consequent verdedigde, was zij bepaald niet immuun voor de stevige – en, ondanks de bovenstaande waarschuwing van de NOT, groeiende – kritiek van de pers. De Britse parlementaire oppositie nam deze kritiek bovendien grotendeels over, en probeerde de regering met cijfers en tabellen in de hand ervan te overtuigen dat de neutralen nog altijd veel en veel te veel naar Duitsland mochten uitvoeren. Steeds regelmatig uitten zij de hoop dat Grey en zijn te diplomatieke Foreign Office het opperbevel over de blokkade over zouden laten aan de ijzervreters van de Admiraliteit.¹³¹ Als handreiking naar deze steeds luider wordende kritiek vroeg de Britse regering in januari 1916 Alexander Henderson, een Britse bankier en accountant die tevens zitting had in het Britse Lagerhuis, om namens de volksvertegenwoordiging de frontlinies van de economische oorlogvoering in Zweden, Denemarken en Nederland, te inspecteren.¹³² Zijn bijzondere aandacht ging daarbij uit naar de NOT, en naar andere particuliere organisaties naar haar voorbeeld opgericht. Op uitdrukkelijk bevel van Lord Robert Cecil moest Henderson vooral aandacht besteden aan de vraag of de controlemechanismen van de NOT en NOT-achtigen goed functioneerden, en of (en zo ja, hoe) er nog meer druk op deze neutralen zou kunnen worden uitgeoefend zonder hen in de armen van de vijand te drijven.¹³³ Het rapport dat Henderson naar aanleiding van zijn bezoek aan Den Haag naar Londen stuurde, was overwegend positief: hij was er van overtuigd dat de NOT-bestuurders hun uiterste best deden zich aan alle afspraken te houden.¹³⁴ Althans, op één, cruciaal punt na: de rantsoenenovereenkomst.

¹³⁰ NA 2.06.079/1243: 'Een communiqué in verband met de rantsoeneering van diverse goederen naar aanleiding van den heer R. Segar', 25 februari 1916, bijgevoegd bij UC 25 februari 1916. Citaat op pagina 6. Later verscheen ook nog een Franstalige editie (*Les articles*). Deze vertaling is, evenals het origineel, niet in een Nederlandse bibliotheek te vinden, maar wel in het NOT-archief (NA 2.06.079/1737).

¹³¹ Osborne, *Britain's Economic Blockade*, 104, 118-119; Smith, *Strategy of the Economic Weapon*, 60; Riste, *Neutral ally*, 49; Watson, *Britain's Dutch Policy*, 235.

¹³² Dit bezoek wordt in Van Manen, *NOT III*, 2 en Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 172 genoemd, maar beiden verwarren Alexander Henderson met de veel bekendere Arthur Henderson, politiek leider van de Labour-partij. De verwarring is mogelijk ontstaan omdat alle brieven van en naar Henderson betreffende zijn missie geadresseerd zijn "A. Henderson." Zo wordt hij ook aangesproken in de NOT-notulen. Wanneer Henderson in het Lagerhuis kort verslag uitbrengt van zijn bezoek, wordt hij echter aangeduid als Lord Haringdon, een titel die Arthur Henderson nooit heeft gehad. Zie HC Deb 23 februari 1916, vol. 21 cc154-159. Ook in de biografie van Alexander Henderson wordt kort stil gestaan bij zijn bezoek aan de NOT. Wainwright, *Henderson*, 53-56, 59-62.

¹³³ BNA FO 551/4, 19652: A. Henderson aan Robert Cecil, 24 januari 1916, no. 65. Cf. NA 2.06.079/1448: Memorandum 'Uitvoer van Glycerine', door Joost van Vollenhoven, 6 december 1915.

¹³⁴ BNA FO 551/4, 19652: Henderson aan Robert Cecil, 24 januari 1916, no. 65, en bijgevoegd 'Memorandum', n.d. Cf. NA 2.06.079/1242: UC 14 januari 1916, 58-59; UC 18 januari 1916, 88; 'Aanteekeningen van het

Tabel 7.2 – NOT-rantsoenen en NOT-import in het laatste kwartaal van 1915 en de eerste maand van 1916 (ton), volgens cijfers van het *War Trade Department*

	Rantsoenen per kwartaal	Teveel of te weinig ingevoerd gedurende het laatste kwartaal 1915	Import 1916 januari
Maïs en rogge	225.000	- 91.211	27.724
Oliecakes	70.000	- 9.920	19.609
Reuzel	3.000	-1.251	1.251
Oliehoudende zaden	18.265	-	8.080
Plantaardige oliën en vetten	20.500	-	1.788
Dierlijke oliën en vetten	12.810	-	2.817
Lijnzaad	50.000	+ 13.854	17.421
Ruwe wol	3.000	+538	2.560
Katoen en -afval	10.000	- 1.041	3.224
Smeerolie	5.000	+ 1.880	689
Geraffineerde petroleum	41.000	- 2.461	4.504
Nafta, benzine etc.	3.000	- 2.190	-
Gas- en stookolie	20.000	+ 18.117	2

Bron: BNA FO 551/4, 25491: War Trade Department, 'Statement of the Imports into the Netherlands during the month of January 1916, compared with the quantities to be imported under the Rationing Agreement with the N.O.T.', 8 februari 1916

Uit deze cijfers (zie tabel 7.2) bleek namelijk, aldus Henderson, dat sommige rantsoenen door de NOT ruimschoots werden overschreden. Bij te veel import ging de Britse regering, in navolging van de pers, er van uit dat er voorraden werden opgebouwd of frauduleus werd doorgevoerd, en ging de aanvoer dus op slot. Maar als de NOT minder had geïmporteerd dan was afgesproken, redeneerde Henderson, was dat wellicht een teken dat het rantsoen te hoog was en dus gerust een tandje achteruit kon worden geschroefd.¹³⁵

Hendersons aanbevelingen werden in Londen overgenomen; een duidelijk teken dat ook in Britse regeringskringen de attitude ten aanzien van de economische oorlogsstrategie aan het veranderen was.¹³⁶ Want hoewel de regering-Asquith lang niet zo ver wilden gaan als bepaalde kritische stemmen in de pers, het Lager- en het Hogerhuis – er gingen zelfs

besprokene op de conferentie van 21 Januari 1916' met Posthuma, de UC en Everwijn, bijgesloten bij UC 21 januari 1916, 4-5.

¹³⁵ NA 2.06.079/1605, XLic, 6 juni 1916, 12-15.

¹³⁶ Zie ook Dagboek Van Aalst, 20 juni 1916, 271. Van Aalst verhaalt daarin over een bezoek van Johnstone, waarbij de laatste hem mededeelt 'instructies' te hebben ontvangen om Nederland 'veel strenger aan te pakken wegens de uitvoerpolitiek. De Engelsche public opinion begon eischen te stellen tegen de Hollanders, vooral de Admiraliteit klaagde steeds over de slechte blokkade door al hetgeen wat naar Holland mocht gaan. Indien de toestand dus niet ganschelijk veranderde, zouden er werkelijk moeilijkheden ontstaan [...]'. Zie ook Dagboek Van Aalst, 18 april 1916, 255-256; 25 april 1916, 256.

stemmen op om alle Europese neutralen maar gewoon de oorlog te verklaren¹³⁷ – was zij zich in de eerste maanden van 1916 wel degelijk van bewust dat er op het economisch front nog maar bitter weinig tastbare resultaten geboekt waren. Duitsland en Oostenrijk-Hongarije hadden overduidelijk flinke last van de blokkademaatregelen die door de Entente genomen waren, maar van hun naderende economische ineenstorting was nog totaal geen sprake, noch van een zodanige ondermijning van het moraal van de burgerbevolking dat de Duitse regering gedwongen zou zijn de strijd te staken. De successen die wel geboekt waren, vooral op het financiële vlak, waren bovendien voor het grote publiek grotendeels onzichtbaar.¹³⁸ Mede daarom besloot de Britse regering om de Declaratie van Londen per 30 maart 1916 in alle openheid naar de prullenbak te verwijzen omdat ‘these rules [...] do not provide belligerents with the most effective means of exercising their admitted rights’.¹³⁹ Dat Londen hiermee vooral een propagandistisch oogmerk had, blijkt ook uit het feit dat de mededeling van de Britse regering in het UC-hoofdkwartier met een schouderophalen begroet werd: prof. C. van Vollenhoven, die de boel onderzocht, had namelijk aangegeven dat de Britten de Declaratie al op allerlei mogelijke manier hadden uitgerekt dan wel uitgehold en haar intrekking dus geen enkel praktisch effect had.¹⁴⁰ Effectiever waren de hervormingen die de Britse regering doorvoerde op het organisatorische vlak. De blokkade-departementen werden strakker georganiseerd, en kwamen voor het overgrote merendeel te staan onder een verzelfstandigd onderdeel van het Foreign Office: het nieuwe Blokkadeministerie, met Robert Cecil aan het hoofd. In één van zijn eerste beleidsstukken, twee dagen na zijn aanstelling als minister op 23 februari 1916 gepubliceerd, noemde hij de invoering van rantsoenen voor alle invoer in elk neutraal land het sluitstuk van zijn beleid. Het War Trade Department zou cijfers moeten verzamelen betreffende de minimum benodigdheden van Zweden, Noorwegen, Denemarken, Zwitserland en Nederland, waarna zijn ministerie zich zou inzetten ‘to hamper all imports, to whomever consigned, in excess of the figures so arrived at’.¹⁴¹

Deze hardere lijn vormde echter maar één aspect van de koerswijziging die de Britse blokkade-politiek in 1916 zou ondergaan. Ongeveer tegelijkertijd werd besloten dat de economische oorlogsmaatregelen ook ten doel zouden moeten hebben om de Duitse economische invloed overal in de wereld zoveel mogelijk terug te dringen. Het Duitse Rijk had zich in de jaren sinds haar oprichting in 1871 tot aan de Eerste Wereldoorlog ontwikkeld tot een industriële grootmacht van de eerste orde en een grote economische macht

¹³⁷ ‘[A] more insane policy was never propounded in the House of Commons’, aldus Robert Cecil (HC Deb 23 december 1915, vol. 77 cc647-784, 741). Cf. Siney, *Allied Blockade*, 101.

¹³⁸ Frey, ‘Anglo-Dutch relations’, 63; Bell, *A history of the blockade*, 449, 452-453.

¹³⁹ Citaat uit ‘The Maritime Rights Order in Council’, 7 juli 1916, afgedrukt in Bell, *A history of the blockade*, 717-718. Cf. Farrar, *French Blockade*, 36; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 96-97; Bell, *A history of the blockade*, 462-465.

¹⁴⁰ NA 2.06.079/1246: C. van Vollenhoven aan UC, 4 juli 1916, bijgevoegd bij UC 7 juli 1916; UC 11 juli 1916, 38-42; UC 1 augustus 1916, 163-165; C. van Vollenhoven aan UC, 5 augustus 1915, bijgevoegd bij UC 8 augustus 1916.

¹⁴¹ BNA CAB 37/143/24: Cecil, ‘Memorandum regarding Blockade Policy’, 25 februari 1916. In een interview met de *Daily Chronicle*, integraal overgenomen in de *NRC* van 27 juni 1916, herhaalt hij dat, wat hem betreft, alle doorvoer naar Duitsland onmogelijk gemaakt moet worden, en export uit neutrale landen door middel van een streng rantsoeneringbeleid zoveel mogelijk beperkt.

opgebouwd in productielanden en markten in Amerika en Azië. De economische oorlog gaf de Britten een kans om terug te slaan, en de Duitse invloed overal ter wereld terug te dringen. Dat had echter alleen zin als het mogelijk zou zijn om de Duitse handelsnetwerken te vervangen door neutrale of Geallieerde, het liefste natuurlijk Britse.¹⁴² Daartoe werd op 29 februari 1916 voor het eerst de zogenaamde Statutory Black List gepubliceerd, die in het vorige hoofdstuk ook al kort ter sprake is gekomen.¹⁴³ Deze werd samengesteld door het Foreign Trade Department, en had tot doel:

*'to destroy [...] as far as possible the whole German financial and commercial organisation for foreign trade, with a view to putting pressure on the commercial interests of Germany by the threat of serious immediate injury to be followed by delay and difficulty in the commercial recuperation of Germany after the war [...].'*¹⁴⁴

Hieruit blijkt dat de Britse regering deze maatregelen ook deels nam met een oog op de situatie na de oorlog. Tijdens de Geallieerde Economische Conferentie van Parijs, die van 14 tot en met 17 juni 1916 gehouden werd duidelijk wat zij hier mee voor ogen had.¹⁴⁵ Tijdens deze Conferentie werden namelijk diverse resoluties aangenomen betreffende anti-Centrale maatregelen tijdens én na de oorlog. Tijdens de oorlog zou in principe elke handel ten bate van de vijand door de Entente-landen onmogelijk gemaakt worden. Na de oorlog zou er een periode van zes tot achttien maanden een overgangsregime komen, bestaande uit een gedeeltelijke blokkade, die bedoeld was om de Entente-landen bij de wederopbouw van hun vredesindustrieën een strategische voorsprong te geven. Tenslotte zou er, na deze overgangsperiode, een semipermanent economisch blok gevormd worden, dat er (mede) op gericht zou zijn Centrale industrieën hun markten en grondstoffen te onthouden door een gecoördineerd op- en verkoopbeleid.¹⁴⁶ De Parijse resoluties maakten ook in Nederland heftige reacties los: veel economen zagen hun vrees dat de wereld ook na het sluiten van de vrede blijvend in twee kampen zou worden verdeeld (een "oorlog na de oorlog"), bewaarheid.¹⁴⁷

¹⁴² Hardach, *Der Erste Weltkrieg*, 35-36; Parmalee, *Blockade and Sea Power*, 92-93; Soutou, *L'or et le sang*, 208-211; Schmidt, 'Debate on Economic Reconstruction', 41-42; Smith, *Strategy of the Economic Weapon*, 28-29, 34; Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 99.

¹⁴³ FRUS 1916 Suppl., 358-360: Page aan Lansing, 7 maart 1916, met bijgevoegd 'Proclamation Prohibiting Trading with Certain Persons, or Bodies of Persons, of Enemy Nationality or Enemy Association', 29 februari 1916. De Statutory Black List bestond uit drie onderdelen. De eerste (lijst "A") bevatte de namen van bedrijven in neutrale landen wier banden met de vijand boven elke twijfel verheven waren. De tweede (lijst "B") was geheim, en werd ook niet gepubliceerd. Deze bevatte gegevens over bedrijven, die er sterk van verdacht werden met de vijand samen te werken. Een derde lijst ("C") bevatte door het Contraband Department verzamelde gegevens over neutrale en vijandige bedrijven, en werd alleen intern door de Britse regering gebruikt. Zie Carless Davis, *History of the Blockade*, 175-183; Siney, *Allied Blockade*, 144-145

¹⁴⁴ BNA FO 395/45, 95361: *Foreign Trade Department memorandum 'Our War on Enemy Trade'*, n.d. [mei 1916].

¹⁴⁵ Schmidt, 'Wirtschaftliche Kriegsziele Englands'.

¹⁴⁶ 'Recommendations'. Zie ook Smith, *Strategy of the Economic Weapon*, 145-147, 157, 159; Hardach, *Der Erste Weltkrieg*, 253; Hirschman, *National Power*, 6-61.

¹⁴⁷ Zie bijvoorbeeld V.S., 'Economische Entente' en Verriijn Stuart, 'Besluiten'. Cf. Kennedy, *Over Here*, 308-310; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 208.

Maar de Statutory Black List past ook in Britse pogingen om de eigen economische positie te versterken ten koste van Duitsland, zowel tijdens als ook ná de oorlog.¹⁴⁸ Daarvoor waren eind 1914 al de eerste plannen opgesteld, toen nog vooral in het kader van het beperken van de Duitse import. De Britse regering besloot toen om zich niet alleen te richten op de neutrale landen rondom Duitsland en zo te voorkomen dat goederen werden doorgevoerd, maar ook afspraken te maken met overzeese producenten van industriële grondstoffen of eindproducten. Het idee hierachter was simpel: voorkomen is beter dan genezen. Als producenten zich zouden onderwerpen aan Britse controles voordat zij een product of grondstof zouden verkopen, konden transacties met verdachte personen of bedrijven voorkomen worden voordat de goederen de oversteek richting neutrale landen grenzend aan Duitsland maakten.¹⁴⁹ Producenten die zich in Entente-landen of in de uitgestrekte Franse en Britse koloniale rijken bevonden werd dit per wet verboden, maar deze wetgeving gold uiteraard niet in neutrale landen. Omdat vooral de neutrale Verenigde Staten een belangrijke leverancier was van enkele zeer belangrijke industriële grondstoffen en producten, zoals rubber, tin en leer, moest Londen uitkijken naar andere methoden om hen onder controle te brengen.¹⁵⁰ Deze werden voornamelijk gevonden in een combinatie van omkoping en afpersing. Gebruikmakend van de bijna-absolute beheersing van de toegangspoorten tot de Europese Atlantische, Middellandse en Noordzeekusten maakten zij Amerikaanse bedrijven duidelijk dat het verstrekken van 'facilities' voor de afscheep een stuk eenvoudiger zouden kunnen verlopen als er, in ruil, rekening gehouden werd met Britse belangen. Voor hen die meewerkten konden bovendien op gunstige extraatjes rekenen, zoals een bonus bovenop transacties met Entente-landen. Zo werden onder andere Amerikaanse tin, koper en nikkelmijnen, rubberproducenten en slachterijen "overgehaald" het leeuwendeel van hun productie naar het Britse *Empire* uit te voeren, en elke uitvoer naar Europese neutralen eerst aan Londen ter goedkeuring voor te leggen.¹⁵¹

Ook ten opzichte van Nederlandse bedrijven verhoogde de Britse regering vanaf eind 1915 de druk met als doel om handelsvoordelen te verkrijgen. Het feit dat Groot-Brittannië niet alleen zelf een belangrijke exporteur van goederen voor de Nederlandse markt was, maar ook de toegangspoort vormde tot producten van het uitgestrekte Britse Rijk en, middels de hierboven omschreven akkoorden met Amerikaanse producenten, uit de VS, gaf de Britse regering een zeer krachtig pressiemiddel. Ook werd de NOT ingeschakeld. Die had

¹⁴⁸ Farrar, *French Blockade*, 34; Siney, *Allied Blockade*, 181-185; Bell, *A history of the blockade*, 461-465.

¹⁴⁹ BNA FO 382/206, 38791: Board of Trade aan Grey, 1 april 1915. Cf. Van Manen, *NOT III*, 6

¹⁵⁰ BNA CAB 37/131, 23: telegram A. Maurice Low (correspondent voor verschillende Britse kranten te Washington) aan Grey, 16 juli 1915. In dit telegram, waarin wordt gewezen op de noodzaak om Amerikaanse grondstoffen preventief op te kopen, vond Grey zo belangwekkend dat hij deze aan al zijn collega-ministers doorstuurde.

¹⁵¹ Zie voor de regelingen met tin-, koper en nikkelmijnen BNA FO 800/88, 213: Memorandum 'The Scheme', n.n., n.d.; ibidem, 214: Memorandum 'Suggestions placed before the Copper Producers', n.n., n.d. Beide memoranda stamen hoogstwaarschijnlijk uit de tweede helft van 1915. Voor nikkel werd een soortgelijke regeling getroffen. De regeling met rubberproducenten staan omschreven in BNA FO 382/242, 138679/14: Grey aan Johnstone, 2 oktober 1915 no. 1467 Commercial; idem: Van Vollenhoven aan Johnstone, 9 oktober 1915. Tenslotte staan de regeling met de Amerikaanse *meat packers* beschreven in BNA FO 800/88, 464: 'Negotiations with the American Packing Houses', door Leverton Harris, n.d. [1915] Cf. Siney, 'American Meat Packers'; Cecil, *All the way*, 132.

hier geen problemen mee als er voor zowel Groot-Brittannië als Nederland voordelen te behalen vielen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de productie voor margarine, waarbij was afgesproken dat de NOT meer grondstoffen mocht importeren dan gemotiveerd kon worden door haar ‘home consumption’ als in het *Agreement* omschreven, als het teveel aan product maar naar Groot-Brittannië werd uitgevoerd. Ook tegen de “ruil” van soda tegen glycerine had de NOT in principe niet zoveel bezwaren. Dat veranderde toen de Britten hun monopolie op bepaalde grondstoffen gingen gebruiken om productie in nieuwe paden te dwingen. Zo werd de export van hennep naar Nederland afhankelijk gemaakt van de import van Nederlandse touw, en die van suiker van de import van gecondenseerde melk. In zekere zin werd voor deze producten Nederland een “filiaal” van Groot-Brittannië.¹⁵²

Tenslotte ging de Britse regering de rantsoenen-overeenkomst met de NOT inzetten om haar eigen handel te bevorderen. De UC hanteerde als stelregel dat gerantsoeneerde goederen, behoudende de uitzonderingen gemaakt in artikel 9 van het *Agreement*, eventueel doorgevoerd mochten worden naar Entente- en neutrale landen. In de eerste rantsoeneringsafspraken (zie tabel 7.1) was zelfs expliciet rekening gehouden met deze doorvoermogelijkheid en waren de hoeveelheden daarom verhoogd. Maar de Britse regering, zo meldde Oppenheimer op 27 juni 1916, had bij de rantsoeneringsakkoorden met de NOT-achtige instellingen in Denemarken, Zwitserland, Noorwegen en Zweden betreffende katoen, alleen rekening gehouden met “home consumption” en wederuitvoer naar het Britse Empire. De NOT werd daarop vriendelijk doch beslist verzocht de doorvoer van katoen en katoenen goederen naar collega-neutralen te staken.¹⁵³ Dit verzoek was een flinterdun excuus om de Britse katoenindustrie een flinke oppepper te geven. De Twentse katoenverwerkende industrie had namelijk en aardige afzet in Scandinavië, en de concurrentie uit Lancaster en omstreken stond te springen om die over te nemen.¹⁵⁴ Toen de Britten ook commentaar begonnen te leveren op de doorvoer van kapok, begon zich een patroon af te tekenen: het begon er sterk op te lijken dat de Britse regering zichzelf wilde positioneren als de enige leverancier van gerantsoeneerde neutralen, en “concurrentie” op oneigenlijke wijzen wilde uitschakelen.¹⁵⁵

7.7 – Onenigheid over het *Agreement*

Voor de UC begon de maat zo langzamerhand vol te raken. De aanhoudingen van schepen en goederen die vervolgens als gijzelaars werden gebruikt om de NOT af te persen, het cynische misbruik van de blokkade voor eigen gewin, de compromisloze Britse opstelling

¹⁵² NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 97; UC 28 juli 1916, 160. Cf. Van Manen, *NOT* III, 199.

¹⁵³ NA 2.06.079/1245: UC 27 juni 1916, 236, 241; UC 30 juni 1916, 247-248; Oppenheimer aan Van Vollenhoven, 30 juni 1916 no. 2411, bijgevoegd bij UC 30 juni 1916; NA 2.06.079/1247: Botterell aan Van Aalst, 30 juli 1916 no 2948, en NOT aan Botterell, 3 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 1 augustus 1916; UC 8 augustus 1916, 224-225; Van Aalst aan Oppenheimer, 10 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 11 augustus 1916; UC 15 augustus 1916, 282-284; NA 2.06.079/1247: UC 18 augustus 1916, 16.

¹⁵⁴ NA 2.06.079/1245: UC 30 juni 1916, 247-248; NA 2.06.079/1246: UC 11 juli 1916, 29, 34-35. Cf. Van Manen, *NOT* III, 111-114.

¹⁵⁵ NA 2.06.079/1249: UC 24 november 1916, 255; NA 2.06.079/1250: Van Aalst aan Oppenheimer, 28 november 1916, bijgevoegd bij UC 1 december 1916.

inzake rantsoenen, het instellen van maxima aan de “vrije” importen van koffie, tabak en zuidvruchten en de toenemende druk op Nederlandse bedrijven om hun goederen naar de Entente uit te voeren; al deze zaken begonnen de UC flink de keel uit te hangen.¹⁵⁶ Van Haren Noman trok uit alle incidenten zelfs de conclusie dat er ‘geen Agreement bestaat doch slechts een decreteren van eenzijdige eischen’.¹⁵⁷ De overige leden van de UC waren het met hem eens, en grepen het hierboven genoemde bezoek van Henderson daarom aan om de Britse regering eens flink de waarheid te zeggen:

*[G]aat Engeland voort op deze absoluut willekeurige wijze, dan wordt het voor ons de vraag, of de N.O.T. nog wel reden van bestaan heeft, en of wij niet beter zouden doen het bijltje erbij neer te leggen, want een onderneming, die niets dan teleurstellingen geeft, moet men niet voortzetten. Wanneer wij dan ook gaan protesteeren tegen de willekeurige handelingen van de Engelsche Regeering, dan zal dat een kort briefje kunnen worden, waarin wij doen gevoelen, dat wij op die manier liever niet doorgaan.*¹⁵⁸

Dat ‘korte briefje’ werd een dikke pil voorzien van vijf bijlagen, waarin de UC, na overleg met de voltallige Raad van Bestuur én met minister Loudon, fel van leer trok tegen wat zij beschouwde als schendingen van haar basis-overeenkomst met de Entente, het *Agreement*. Haar voornaamste klacht was dat de Britse regering toch nog met de regelmaat van de klok aan de NOT geconsigneerde goederen van schepen afhaalde, hoewel het *Agreement* nu juist bedoeld was om dit voor eens en altijd te voorkomen. Die aanhoudingen zorgden voor veel beroering binnen de Nederlandse handels- en scheepvaartwereld en in de pers, die meer dan eens de Trustmaatschappij de schuld van de ontstane situatie gaven.¹⁵⁹

De ietwat ijzige sfeer tussen de Britse regering en de NOT werd er niet beter op, toen de eerste de klachtenbrief van de Trustmaatschappij na een maand korzelig beantwoordde met de mededeling dat als er schepen en goederen waren aangehouden daar vast wel een goede reden voor was geweest. Bovendien schreef het *Agreement*, waarop de NOT zich beriep, uitdrukkelijk voor dat de Britse regering zich niet hoefde te verantwoorden voor aanhoudingen en verzoeken om terugzending van goederen. De lijst met aangehouden schepen en goederen was bovendien ‘misleading’, aldus de Britse regering, omdat deze goederen bevatte waarvan de rantsoenering was overschreden en waarop de NOT dus geen *recht* had.¹⁶⁰ Dit was niet bepaald wat de UC had willen horen, en op vrijdagochtend 5 mei barstte dan ook de bom. Tijdens de UC-vergadering stormde Van Aalst de deur uit om zowel Johnstone als zijn Franse collega Allizé ‘de waarheid te zeggen’ over de onredelijke houding

¹⁵⁶ Zie bijvoorbeeld NA 2.06.079/1245: UC 9 juni 1916, 118-120; NA 2.06.079/1247: UC 1 september 1916, 121-122; UC 5 september 1916, 166-167; UC 12 september 1916, 220-221, 224-225. Cf. NA 2.06.079/1605, XLlc: 19 juni 1916, 15-21.

¹⁵⁷ NA 2.06.079/1246: UC 8 augustus 1916, 225.

¹⁵⁸ NA 2.06.079/1605, XLI: 5 januari 1916, 1-2, citaten op 2. Cf. NA 2.06.079/1249: RvB 17 november 1916, 205-206.

¹⁵⁹ BNA FO 551/4, 19652: NOT-memorandum voor Henderson, 'Rationing Agreement', 4 januari 1916, bijgevoegd bij Henderson aan Robert Cecil, 24 januari 1916, no. 65; NA 2.06.079/1605, XLlb: 5 januari 1916, 3-4; 21 februari 1916, 4-7.

¹⁶⁰ NA 2.06.079/1245: Oppenheimer aan Van Vollenhoven, 10 juni 1916 no. 2146, bijgevoegd bij UC 23 juni 1916.

van de Entente.¹⁶¹ Na uitgeraad te zijn, beloofde hij beide heren dat de UC haar bezwaren in een nieuwe brief naar de Britse regering zou sturen. Daarin werden de Britse én de Franse regering er uitdrukkelijk van beschuldigd het *Agreement* met voeten te treden. Vooral het hieronder geciteerde slot van de brief verraadt hoe hoog de UC-bestuursleden de zaak opnamen:

*It is not at all surprising that these facts have given rise to a growing discontent in commercial and industrial circles, which turns against our Institution and even against the members of our Executive Committee personally. Up to now we have been prepared to take also these consequences of the task we once set ourselves out to do [sic]. We fear, however, that unless your Government be able to find means to modify its present mode of action, the situation will become such as to deprive our task entirely of its meaning, a task which, inspite [sic] of all difficulties, had become dear to us.*¹⁶²

Ook had de UC in mei 1916 Plemp van Duiveland uitgenodigd hen te interviewen en zo ook de Nederlandse krantenlezer te laten weten NOT zich onheus bejegend voelde door de Entente. Dit had het dubbele doel om de schuld van de aanhoudingen vierkant in de Britse schoot te werpen, en om de Nederlandse publieke opinie tegen Londen op te zetten en zo meer druk te kunnen uitoefenen.¹⁶³

Van Aalst had bovendien aan Oppenheimer, die in de lente van 1916 enkele weken met verlof in Londen had doorgebracht en daardoor de eerste grote ruzie tussen Londen en de NOT grotendeels gemist had, duidelijk kenbaar gemaakt hoe de vlag er in Den Haag voor bij. Zijn, ongetwijfeld ietwat aangedikte, verslag maakte duidelijk indruk op Oppenheimer, die in een brief aan Eyre Crowe van 10 juni 1916 meldde dat de NOT 'had lost its backbone': het eigengereide optreden van Posthuma, die de adviezen van de Trustmaatschappij inzake de landbouwkwestie simpelweg aan zijn laars had gelapt, was een zware slag geweest, maar nu ook de Britse regering hen niet meer *aux serieux* nam overwogen de UC-leden de handdoek maar helemaal in de ring te gooien. Oppenheimer waarschuwde dat de Trustmaatschappij door deze incidenten bovendien het vertrouwen van de Nederlandse bevolking aan het kwijtraken was, wat Posthuma en consorten gelegenheid gaf hen maar gewoon links te laten liggen. Hij benadrukte dat de verhouding tussen Nederland en de Entente oneindig veel slechter zou worden als de Trustmaatschappij als politieke factor geëlimineerd werd, en drong daarom sterk aan op een coulantere behandeling van aangehouden goederen. Tenslotte raadde hij sterk aan om de NOT in ieder geval het idee te geven dat zij er toe deed en 'master in its own house was', om zodoende het zelfvertrouwen van de UC-bestuurders én het vertrouwen van het Nederlandse publiek in de Trustmaatschappij te herstellen.¹⁶⁴ Aan Oppenheimers smeekbede werd in zoverre gehoor gegeven dat Londen een groot deel van de aangehouden ladingen weer losliet.¹⁶⁵

¹⁶¹ Citaat op NA 2.06.079/1605, XLlc, 13 mei 1916, 8.

¹⁶² NA 2.06.079/1244: UC aan Johnstone, 6 mei 1916, bijgevoegd bij UC 5 mei 1916. Cf. NA 2.06.079/1605, XLlc: 13 mei 1916, 8-11

¹⁶³ NA 2.06.079/1245: UC 26 mei 1916, 34-36; Notulen 'Algemeene vergadering van aandeelhouders' 30 mei 1916, 49; UC 30 mei 1916, 64-67. Het interview verscheen in de *Nieuwe Courant*, 27 mei 1916.

¹⁶⁴ Eerste citaat uit BNA FO 382/787, 114226: Oppenheimer aan Crowe, 10 juni 1916, tweede citaat uit idem, 111822: telegram Johnstone aan Grey, 9 juni 1916 no. 639. Cf. BNA FO 382/787, 115722: Johnstone aan Grey,

Maar dit betekende niet dat de verhoudingen tussen NOT en Britse regering weer normaliseerden. Integendeel: onderhandelingen over rantsoenen duurden langer en langer, de toon van uitgewisselde brieven werd steeds onvriendelijker, en Van Aalsts bezoeken aan de Legatie om zaken te bespreken korter en minder regelmatig. Het leek erop alsof beide partijen hun hakken in het zand zetten.¹⁶⁶ Want ook Londen beschuldigde de NOT van het misbruiken of zelfs ontduiken van de gemaakte afspraken om Nederlandse bedrijven te bevoordelen boven Britse. Zo klaagde de British American Tobacco Company eind augustus 1915 dat zij haar merk “Capstan” niet meer in Nederland kon invoeren, omdat de leden van de speciale Tabaks-Controle-Commissie (die bestond uit afgevaardigden van de Nederlandse tabaksindustrie die namens de NOT controleerden of er geen vermenging van “vrije” Indische en niet-vrije tabak plaatsvond) de consentenverstrekking traineerde.¹⁶⁷

De UC sjoemelde zelfs met de voorwaarden van het *Agreement*, als zij dat in het Nederlandse belang achtte. Zo schreef artikel 11 van dat *Agreement* voor, dat “vrije” Indische goederen vergezeld moesten gaan met schriftelijk bewijsmateriaal dat deze werden verscheept aan het adres van de Nederlandse vertegenwoordiger van de Indische plantage. Dit was bedoeld om te voorkomen dat Duitse eigenaren van Indische plantages financieel zouden profiteren van de regeling.¹⁶⁸ Maar een deel van de Indische koffie en tabak werd gekweekt door Indiërs zelf, die verplicht waren ze aan de Nederlands-Indische regering (het “Gouvernement”) te verkopen. Deze verkocht ze vervolgens weer op een veiling door, en de (Europese) opkopers maakten grif gebruik van de mogelijkheid om deze via Nederland naar Duitsland door te kopen, hoewel dat strikt genomen in strijd was met artikel 11. Bovendien bleek dat sommige Indische bedrijven, die helemaal geen vertegenwoordiger in Nederland hadden, hun tropische genotmiddelen toch naar Nederland konden verscheppen.¹⁶⁹

Incidenten als deze en de houding van de UC in grote fraudezaken als bij de “Gouda” en de “Apollo” schokten het Britse vertrouwen in de NOT. Zij zochten daarom naar manieren om de NOT, en het Nederlandse bedrijfsleven, beter te kunnen controleren. Zo kwam het – aanvankelijk op kleine schaal, maar gedurende 1916 steeds vaker – voor dat de Britse regering alleen toestemming wilde geven voor import in Nederland als de ontvangende partij extra garanties gaf tegen elke vorm van doorvoer die de Entente onwelgevallig was. Die garanties konden de vorm krijgen van een extra waarborgsom bovenop de bij de Trustmaatschappij gebruikelijke, te storten op rekening van het War Trade Department in

13 juni 1916 no. 3116 Commercial; BNA FO 368/1561, 230772: Johnstone aan Grey, 13 november 1916 no. 6460 Commercial.

¹⁶⁵ NA 2.06.079/1247: UC 29 augustus 1916, 107-108; UC 1 september 1916, 125-128; UC 5 september 1916, 142-144; UC 8 september 1916, 191; NA 2.06.079/1249: Johnstone aan Van Aalst, 30 oktober 1916, bijgevoegd bij UC 31 oktober 1916; Van Aalst aan Oppenheimer, 3 november 1916 no. 5784, bijgevoegd bij UC 14 november 1916.

¹⁶⁶ Zie bijvoorbeeld NA 2.06.079/1246: NOT aan Botterell, 3 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 1 augustus 1916; Van Aalst aan Oppenheimer, 10 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 11 augustus 1916

¹⁶⁷ NA 2.06.079/1442: Verslag Van Vollenhoven betreffende verblijf in Londen, 21 augustus – 1 september 1915, n.d., 7. Cf. NA 2.06.079/1448: British American Tobacco Company Ltd. aan C.J.B. Hurst, 1 november 1915 (2x).

¹⁶⁸ NA 2.06.079/1247: UC 8 september 1916, 189-190.

¹⁶⁹ NA 2.06.079/1605, XL, 25 mei 1916, 6; NA 2.06.079/1247: UC 18 augustus 1916, 27; UC 22 augustus 1916, 50-51.

Londen, of van de verplichting tot toelaten van Britse accountants die de boeken zouden controleren op stiekeme doorverkoop.¹⁷⁰ Ook suggereerde Groot-Brittannië dat de NOT een kantoor in Londen zou openen. Ogenschijnlijk was dit aanbod bedoeld om de communicatie tussen de Britse blokkadedepartementen en de NOT te versoepelen. Maar de UC-leden zagen hier, en niet onterecht, een poging in om via zo'n redelijk geïsoleerd bijkantoor directere controle en druk uit te kunnen oefenen, en weigerden dan ook uit vrees om hun Haagse autonomie kwijt te raken.¹⁷¹

7.8 – De Oppenheimer / Van Vollenhoven-connectie

Het *Agreement* vormde de papieren connectie tussen NOT en Britse regering, maar deze was gedurende 1915 aangevuld met een persoonlijke connectie, gevormd door de vriendschap tussen Joost van Vollenhoven en Francis Oppenheimer. De *Agreement*-ruzie zwakte gedurende 1916 de papieren connectie, maar ook de persoonlijke band tussen Londen en Trustmaatschappij werd steeds brozer. Zo had Joost van Vollenhoven begin mei 1916 het ook financieel aantrekkelijke aanbod geaccepteerd om directielid van De Nederlandsche Bank te worden.¹⁷² Hoewel hij actief bleef bij de NOT, zou zijn rol vanaf dat moment een stuk kleiner worden. Van Vollenhoven was bijvoorbeeld niet meer in staat om, zoals eerder het geval was geweest, alle correspondentie af te handelen en op te treden als voornaamste aanspreekpunt voor Oppenheimer en zijn collega's op de Britse Legatie, noch om regelmatig Het Kanaal over te steken om in Londen te onderhandelen.¹⁷³ Zijn rol werd overgenomen door Van Aalst. Maar bezoeken aan Londen waren daarmee van de baan: Van Aalst was namelijk nog altijd niet van plan naar Groot-Brittannië af te reizen. Het is tekenend voor de gemarginaliseerde positie van de andere UC-leden dat kort werd overwogen de drie secretarissen de rol van Van Vollenhoven te laten overnemen, en dat de mogelijkheid om Hintzen, Op ten Noort of Van Haren Noman in te zetten niet eens geopperd werd.¹⁷⁴ Van Aalst was uiteraard zeer in zijn sas met zijn nieuwe, nog maatgevender rol. Hij was in de loop van 1915 en in de eerste helft van 1916 Van Vollenhoven gaan verwijten dat hij 'veel te slap tegen de Engelschen optreedt' en te weinig de Nederlandse (bedrijfs)belangen in het oog

¹⁷⁰ NA 2.05.23/840, 20759: B.H.de Waal aan Loudon, n.d. [maart 1916]. Zo moest de Maastrichtsche Zinkwit-Maatschappij een som van maar liefst £40.000 overmaken voordat ze grondstoffen mocht ontvangen. Cf. NA 2.06.079/1248: UC 10 oktober 1916, 201-202; NA 2.06.079/1249: UC 17 november 1916, 223.

¹⁷¹ NA 2.06.079/1605, XLId, 19 december 1916, 22-23. Van Vollenhoven, zoals wel vaker zeer gevoelig voor Britse druk, was nog wel te porren voor een Brits bijkantoor, maar Van Aalst was fel tegen en het plan stuitte dan ook op zijn veto. NA 2.06.079/1246: UC 25 juli 1916, 123-128; NA 2.06.079/1248: UC 26 september 1916, 86; UC 17 oktober 1916, 282, 288; NA 2.06.079/1249: UC 20 oktober 1916, 17-21; UC 27 oktober 1916, 81; NOT aan Oppenheimer, 25 oktober 1916, bijgevoegd bij UC 31 oktober 1916; UC 31 oktober 1916, 96, 103-104; Van Aalst aan Oppenheimer, 8 november 1916 no. 5829, bijgevoegd bij UC 14 november 1916; RvB 17 november 1916, 211-212.

¹⁷² NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 204-208.

¹⁷³ NA 2.06.079/1245: UC 2 juni 1916, 91.

¹⁷⁴ NA 2.06.079/1244: UC 19 mei 1916, 281-288; NA 2.06.079/1245: UC 23 mei 1916. 12; Notulen 'Algemeene vergadering van aandeelhouders', 30 mei 1916, 48. Zie ook Oppenheimer, *Stranger Within*, 293.

hield, hoewel hij hem in het openbaar bleef verdedigen.¹⁷⁵ Dat Van Vollenhoven een baantje accepteerde bij Van Aalsts rivaal Vissering zal de onderlinge relaties niet verbeterd hebben.

Ook in Londen waren grote veranderingen op til. Lloyd George, eerst minister van Munitie en vervolgens minister van Oorlog was zich gedurende 1916 steeds meer gaan ergeren aan wat hij beschouwde als de slappe en weinig daadkrachtige leiding van zijn premier Asquith. Eind 1916 bewoog hij een omvangrijke factie binnen de Liberale Partij om het vertrouwen in Asquith op te zeggen, en sloot hij een onderhands akkoord met de Conservatieven om een nieuwe regering samen te stellen met zichzelf aan het hoofd. Deze paleisrevolutie werd mede mogelijk gemaakt door de steun van persbaron Northcliffe, wiens kranten de publieke opinie van de noodzaak van deze "regime change" wisten te overtuigen. Minister van Buitenlandse Zaken Grey, inmiddels oud en bijna blind, mocht niet meer terugkeren in het gereconstrueerde ministerie: hij werd vervangen door A.J. Balfour.¹⁷⁶ Deze mocht echter niet aanzitten in het kleine kernkabinet (War Cabinet) dat Lloyd George samenstelde. Grey's ontslag en Balfours ondergeschikte positie gaven al aan dat Lloyd George, mede aangespoord door volksmenner Northcliffe, wel eens een nog harder blokkadebeleid ten opzichte van het neutrale buitenland zou willen doorvoeren, waarschuwde Oppenheimer de Uitvoerende Commissie.¹⁷⁷ De eerste tekenen daarvan volgden al opvallend snel. Want op 19 december 1916 kreeg gezant Johnstone een brief uit Londen, waarin te lezen viel dat op de zestiende, vier dagen na het aantreden van de nieuwe regering-Lloyd George, op één van de eerste vergaderingen van het War Cabinet besloten was hem na twee en een half jaar hard werken een welverdiende rust te gunnen. Johnstone, die de brief aan Van Aalst had laten lezen, vreesde dat zijn plek zou worden ingenomen door een "hardliner" met weinig begrip voor de situatie waarin Nederland in het algemeen en de NOT in het bijzonder zich bevond.¹⁷⁸

De grote angst bij de UC was dat na Johnstone ook Oppenheimer zijn congé zou krijgen. Oppenheimer had namelijk – deels ook uit persoonlijke motieven – de NOT de hand

¹⁷⁵ Dagboek Van Aalst, 13 augustus 1916, 166.

¹⁷⁶ Grigg, *Lloyd George 1912-1916*, 1980; Osborne, *Britain's Economic Blockade*, 153. Zie over de gezondheidstoestand van Grey Neilson, "Control the Whirlwind", 139-140; Cecil, *All the way*, 139.

¹⁷⁷ UC 15 december 1916, 100; Dagboek Van Aalst, 15 december 1917, 350.

¹⁷⁸ UC 2 januari 1917, 211-212; Dagboek Van Aalst, 2 januari 1917, 360-361. Oppenheimer, *Stranger Within*, 282 geeft als belangrijkste reden voor Johnstone's wegsturen op dat hij verzuimd zou hebben de transcriptie van een belangrijke toespraak van de Duitse rijkskanselier Bethmann Hollweg (gehouden op 12 december 1916) direct door te sturen. Dat is niet onmogelijk, maar het lijkt er op alsof dit gebruikt werd als een excuus om van Johnstone af te komen en zo te laten zien dat ook op het gebied van de buitenlandse politiek ten opzichte van de neutralen de nieuwe regering voortvarend te werk zou gaan. Oppenheimer noteerde echter destijds in zijn dagboek (OP I, map 'Diary January 1917', dagboek aantekening 11 januari 1917) dat Johnstone tegen hem gezegd zou hebben dat hij weg moet zodat Lloyd George zijn handen vrij heeft voor een 'new policy' en dat hij zou zijn opgeofferd 'as result of a bargain between New Govt. and Northcliffe'. Zelf had hij een andere theorie: Johnstone zou het slachtoffer geweest zijn pogingen van De Marees van Swinderen om de onderhandelingen betreffende de Nederlandse handel uit handen van de Britse Legatie en de NOT te halen, zodat hij zich er zelf mee zou kunnen bemoeien (OP I, map 'Diary January 1917', dagboek aantekening 21 en 23 januari 1917). Oppenheimer overschatte in deze de invloed van De Marees van Swinderen op de nieuwe Britse regering danig. Watson, *Britain's Dutch Policy*, 236-237, toont aan dat Johnstone's vertrek te wijten is aan het feit dat Sir Edward Carson, de nieuwe *First Lord of the Admiralty*, hem 'not confident and strong enough to do the job required' vond.

boven het hoofd gehouden en werd door de UC gezien als een waardevolle bondgenoot tegen diezelfde Britse “hardliners”.¹⁷⁹ Oppenheimers ontslag was zeker niet ondenkbeeldig: Northcliffe was bepaald geen fan van de Duits-joodse diplomaat en ook binnen de ministerie en de legatie was Oppenheimer niet bijster geliefd.¹⁸⁰ Johnstone vond hem ‘a hard worker’, maar merkte daarbij op dat ‘one always has the feeling that he is working for his own hand’. Bovendien was Oppenheimer behept met wat Johnstone ‘Jewish qualities’ noemde: ‘not quite straightforward, very ambitious and no scruples’.¹⁸¹ Oppenheimer was daarnaast geen bijzonder personele man; hij had weinig gevoel voor sociale souplesse en tact, en wist daarbij vooral Johnstone’s Amerikaanse vrouw (en *socialite*) Antoinette Johnstone-Pinchot tegen zich in het harnas te jagen. Vlak voor Johnstone’s vertrek kregen de twee grote ruzie over het feit dat Oppenheimer de motivatie niet kon opbrengen op te dagen bij veel van de sociale functies die, ook in oorlogstijd, onlosmakelijk aan het diplomatieke verkeer verbonden waren. Vaak gebruikte hij daarbij ook nog slappe excuses; bij een audiëntie met koningin Wilhelmina liet hij bijvoorbeeld verstek gaan omdat hij zogenaamd zijn ‘frock coat’ (overjas) aan zijn assistent Percy Botterell¹⁸² zou hebben uitgeleend.¹⁸³ Oppenheimer en zijn baas gingen dan ook niet als vrienden uit elkaar, en hoewel hun koele verstandhouding geen noemenswaardige gevolgen had gehad voor de relaties tussen NOT en de Legatie (die Johnstone vrijwel geheel aan Oppenheimer had overgelaten), had hij in Londen zodoende wel de reputatie van lastpak meegekregen.¹⁸⁴ Tot overmaat van ramp had ook Ernest G.B. Maxse, de Britse consul in Rotterdam en het officieuze hoofd van het Britse spionagenetwerk in Nederland, het bepaald niet op met Oppenheimer en hij wendde zijn niet geringe invloed in de hoogste Londense kringen aan ‘with the object of having his scandalous appointment terminated’.¹⁸⁵

Oppenheimers diplomatieke dagen leken definitief geteld toen de naam van Johnstone’s vervanger bekend werd gemaakt. Sir Walter Townley, die Johnstone op 6 februari 1917 officieel zou opvolgen, was inderdaad – aldus de geruchten uit Londen – de verwachte ‘strong man’, die bovendien *carte blanche* had gekregen om schoon schip te

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld NA 2.06.079/1241: Verslag van een bijeenkomst tussen Posthuma en de UC op 7 december 1915, bijgevoegd bij UC 7 december 1915, 2, 4; NA 2.06.079/1244: UC 2 mei 1916, 153; UC 5 mei 1916, 166-167; NA 2.06.079/1245: UC 26 mei 1916, 33; Notulen 'Algemeene vergadering van aandeelhouders', 30 mei 1916, 51; NA 2.06.079/1248: UC 26 september 1916, 77-79; NA 2.06.079/1250: UC 15 december 1916, 102; NA 2.06.079/1251: UC 12 januari 1917, 60.

¹⁸⁰ Baer, *The Anglo-German antagonism*, 195, aldaar voetnoot 5.

¹⁸¹ BNA FO 800/69, 71: Johnstone aan Sir William Tyrell, 24 oktober 1914.

¹⁸² Botterell was de opvolger van Chilton (zie hoofdstuk 4, paragraaf 9). OP VII, map ‘Draft Chapter XV - ‘First World War. The Blockade’’, 22.

¹⁸³ OP I, map ‘Diary January 1917’, dagboekantekeningen 10, 13 en 25 januari 1917. Cf. idem, map ‘Diary February 1917’, dagboekantekening 30 januari 1917.

¹⁸⁴ OP I, map ‘Diary January 1917’, dagboekantekening 30 januari 1917.

¹⁸⁵ OP I: Maxse aan McLachlan, 6 november 1916, ‘private & confidential’, no. 39; idem: Maxse aan ‘Bootles’ [zijn dochter Cecilia Maxse], 6 november 1916, no. 43 [private]. Naast Oppenheimers joods-Duitse achtergrond zal ook het feit dat Maxse het niet zo had op de NOT, die volgens hem veel te veel macht in de handen van de Nederlanders liet, een rol hebben gespeeld in Maxse zijn houding. BNA FO 368/1028, 81417: Maxse aan Montgomery, 9 december 1914, ‘Private’. Zijn rol in het Britse spionagenetwerk blijkt uit BNA FO 800/69, 71: Johnstone aan Sir William Tyrell, 24 oktober 1914.

maken op de Britse Legatie in Den Haag.¹⁸⁶ Maar wonder boven wonder kon Oppenheimer, in ieder geval voorlopig, aanblijven. Want ondanks zijn ‘deplorable manners’ en ‘unfortunately unsympathetic personality’, zo rapporteerde Townley aan Cecil na een kleine maand in Nederland te hebben doorgebracht, was Oppenheimer ‘clever’ en bovendien ‘absolutely straight and loyal’.¹⁸⁷ Omdat Townley beter dan Johnstone op de hoogte was van economische- en handelszaken, in de praktijk helemaal niet zo’n harde was als men in Londen had aangekondigd (en in Nederland had gevreesd) en Oppenheimer er in slaagde om Lady Susan Townley *niet* tegen zich in het harnas te jagen, konden de nieuwe Gezant en de oude Handelsattaché het eigenlijk heel aardig met elkaar vinden.¹⁸⁸ Toen Oppenheimer anoniem op de hoogte werd gebracht van Maxse’s pogingen het vuur in Londen verder tegen hem op te stoken en daarom ontslag wilde nemen, haalde Townley hem zelfs over dit ontslag weer in te trekken.¹⁸⁹

Dit alles betekende overigens niet dat alles maar bij hetzelfde bleef, integendeel zelfs. Oppenheimer’s positie was ernstig aan het wankelen gebracht en zou, mede dankzij de blijvende invloed van Northcliffe op de Britse regering, er niet stabiel op worden.¹⁹⁰ Bovendien was de invloed van het *Foreign Office* op de Britse besluitvorming na de “coup” van Lloyd George ernstig op zijn retour, en was met het instellen van het *War Cabinet* zonder Balfour de verbindinglijn tussen de Britse Legatie en de Britse beleidsmakers een stuk langer geworden. Wie wél frequent aan mocht zitten bij beraadslagingen van het *War Cabinet* was Lord Robert Cecil, de blokkademinister.¹⁹¹ Het risico was groot dat belangrijke beslissingen aangaande Nederland en de NOT voortaan door Cecil, en zonder ruggespraak met het *Foreign Office* en daarmee van de Legatie in Den Haag, genomen zouden worden. Oppenheimer voelde zich daardoor continu gedwongen om zijn nut te bewijzen jegens zijn nieuwe superieuren in Londen, ten koste van een zekere soepelheid ten opzichte van de

¹⁸⁶ OP I, map ‘Diary January 1917’, dagboekaantekening 12 januari 1917; idem, map ‘Diary February 1917’, dagboekaantekening 6 februari 1917; OP VII, ‘Biographical Notes, 1959, Draft Chapter XVIII - ‘1917 (I)’, 8. Cf. Van Tuyl van Serooskeren, *The Netherlands and World War I*, 183; Sanders, *British Strategic Planning*, 127-128.

¹⁸⁷ BNA FO 800/195, 119-122: Townley aan Robert Cecil, 17 maart 1917.

¹⁸⁸ OP VII, ‘Biographical Notes, 1959, Draft Chapter XVIII - ‘1917 (I)’, 8. Zie over Townley’s milde houding jegens de UC en Nederland als geheel UC 23 januari 1917, 145; UC 6 februari 1917, 264-267; UC 20 februari 1917, 115-116. Hij werd bijvoorbeeld omschreven als ‘zeer welwillend en tegemoetkomend’. UC 16 maart 1917, 69. Een goede verstandhouding met Lady Susan was overigens van te meer belang, omdat zij, in tegenstelling tot de vrouw van Johnstone, ook praktisch werk verzette (zij vertaalde persberichten uit het Duits en onderhield de betrekkingen met in Nederland geïnterneerde soldaten) en, mede daardoor, ook op beleidsmatig terrein een grote invloed op haar man had (Townley, *‘Indiscretions’*, 257-258). Oppenheimer, *Stranger Within*, 285 sprak zelfs van ‘Sir Susan and Lady Townley’, waarmee duidelijk werd wie er de broek aanhad. Cf. Watson, *Britain’s Dutch Policy*, 240-241; Van Dijk, *Netherlands Indies*, 356. Van Tuyl van Serooskeren, *The Netherlands and World War I*, 183, houdt overigens vol dat Townley de harde lijn bleef aanhouden gedurende zijn aanstelling in Nederland; uit het vervolg van dit boek zal blijken dat dit niet waar is.

¹⁸⁹ OP I: Oppenheimer aan Eyre Crowe, 26 februari 1917, ‘private’; idem, map ‘Diary February 1917’, dagboekaantekening 18 februari 1917; BPNL VIII-1, doc. nr. 199, 227-230: Townley aan Balfour, 25 februari 1917. Cf. Baer, *The Anglo-German antagonism*, 165-166.

¹⁹⁰ Zo mocht Maxse bijvoorbeeld, na zijn excuses aan Oppenheimer te hebben aangeboden, gewoon aanblijven. Maar in rapportages naar Londen zou hij zich bijzonder laatdunkend over Oppenheimer blijven uitlaten. NA 2.06.0798/1264: UC 15 maart 1918, 147.

¹⁹¹ Marsden, ‘Blockade’, 510; Osborne, *Britain’s Economic Blockade*, 153; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 402-403.

NOT. Het feit dat Van Vollenhoven zich deels had teruggetrokken betekende bovendien dat Oppenheimer vooral Van Aalst – met wie hij een stuk minder ophad dan met “Sir Joost” - tegenover zich zou vinden.

7.9 – Conclusie

Gedurende 1916 gingen de belangen van de Trustmaatschappij en van de Britse regering steeds verder uitéén lopen. Dat had drie belangrijke oorzaken. Allereerst voegde de Britse regering continu nieuwe wapens toe aan haar economische arsenaal ter bestrijding van Duitsland. Ten tweede ging Londen er steeds vaker toe over om haar economische blokkade tegen Duitsland te gebruiken om haar eigen economische positie te versterken. En ten derde stond de Britse regering onder steeds grotere druk van pers en publieke opinie om neutrale landen hard aan te pakken en hen zo alle handel met Duitsland onmogelijk te maken. Hierdoor werden de belangen van de NOT direct geraakt, en confrontaties tussen de Uitvoerende Commissie en de Britse regering bleven dan ook niet uit. Die confrontaties gingen vaak over de interpretatie van het *Agreement*. Want ondanks alle veranderingen in de Britse blokkadestrategie, en ondanks het feit dat Trustmaatschappij en Britse regering af en toe stevig over de uitleg van de in juli 1915 afgesproken regels verschilden, bleef dit document ook gedurende 1916 voor de Britse regering leidend.

Zo werd de druk die Londen op de Trustmaatschappij kon uitoefenen enigszins beperkt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Londen de UC weliswaar beperkte in de aanvoer van vrije koffie en tabak, maar er niet simpelweg toe overging deze helemaal onmogelijk te maken, hoewel dat zeer zeker wel in haar macht lag. De Britse regering realiseerde zich namelijk dat structurele schendingen van het *Agreement* er wel eens toe zouden kunnen leiden dat de NOT-bestuurders er het bijltje bij zouden neergooien, met alle gevolgen van dien. Zo rapporteerde Henderson aan Cecil:

*If it were the policy of Great Britain, she could further curtail the exports from Holland to Germany. Holland is dependent upon so much from overseas that our power of dictation is great. Of course there is the other side of the question to be considered: We do not want more enemies, real or potential, and it is through Holland that Belgium is fed.*¹⁹²

Het overleven van de NOT was voor de Britten echter niet alleen van politiek belang. Ook economisch gezien werd Londen steeds afhankelijker van het bestaan van de Trustmaatschappij en de vele afspraken die met of via haar gemaakt waren. Dankzij de NOT was de landbouwuitvoer vanuit Nederland naar Groot-Brittannië sterk vermeerderd, leverden Nederlandse banken grote kredieten en de Nederlandse zeep- en kaarsenindustrie glycerine. Bovendien werden voor een aantal belangrijke goederen, waaronder margarine maar bijvoorbeeld ook dierenhuiden¹⁹³, afspraken gemaakt over verplichte levering aan de

¹⁹² BNA FO 551/4, 19652: Henderson aan Robert Cecil, 24 januari 1916, no. 65. Zie ook BNA FO800/195, 115-118: Robert Cecil aan Townley, 5 maart 1917, ‘private’.

¹⁹³ BNA FO 551/22665: Balfour aan Johnstone, 29 januari 1917 no. 521 Commercial, met bijgevoegd proeve van een brief aan de NOT over huiden, n.d.

Britten in ruil voor de leverantie van grondstoffen die onmisbaar waren in het verwerkingsproces.

De NOT was op de hoogte van de groeiende Britse afhankelijkheid van Nederlandse producten, maar de UC aarzelde om hoog spel te spelen en zo de Britten tot meer vrijgevigheid te dwingen.¹⁹⁴ De reden daarvan ligt allereerst in het feit dat er voor de Trustmaatschappij mogelijk nog meer op het spel stond dan voor de Britten. Hoog spel kon leiden tot een afbreken van de Anglo-NOT-betrekkingen, met mogelijkerwijs desastreuze resultaten voor de Nederlandse economie, voor de bedrijven van de NOT-bestuursleden, en voor de reputatie van de Uitvoerende Commissie.¹⁹⁵ Bovendien zou bij het verdwijnen van de NOT Posthuma vrij spel krijgen om de handelspolitiek vorm te geven, en dat zagen de UC-ers niet graag gebeuren.¹⁹⁶ Daarbij was de belangrijkste manier waarop de Britten druk uitoefenden op de NOT – door middel van rantsoeneringen de aanvoer beperken - voor de UC in theorie vervelender dan in de praktijk. De scheepsruimte die Nederland tot haar beschikking had was namelijk simpelweg niet groot genoeg om alles maar onbeperkt te blijven aanvoeren – ik zal daar in het volgend hoofdstuk nog op terugkomen. Enige beperking, mits binnen de grenzen van het redelijke en betamelijke, kwam de Uitvoerende Commissie dan ook niet slecht uit, zeker als zij de zwarte piet kon doorspelen naar de overzijde van de Noordzee.¹⁹⁷

Tenslotte zou het stopzetten van de NOT er voor zorgen dat de Uitvoerende Commissie haar zelfbenoemde kerntaken – die zij van groot belang acht voor heden én toekomst van de Nederlandse economie, niet meer kan uitvoeren. Twee van die kerntaken zijn in vorige hoofdstukken al genoemd: het zoveel mogelijk bevorderen van Nederlandse en dan vooral Nederlands-Indische belangen en, parallel daaraan, het in stand houden van de bestaande verhoudingen in de Nederlandse handel.¹⁹⁸ Een derde kerntaak kwam in dit hoofdstuk duidelijk naar voren en lag sterk in het verlengde van de tweede: het voorkomen van massawerkloosheid. Deze zelfopgelegde missie was overigens geen louter charitatieve: Van Aalst en zijn zakenvrienden waren namelijk doodsbang voor de socialisten: een hoge werkloosheid, redeneerde de UC, zou de socialisten bij de komende verkiezingen zeer in de kaart spelen, en dat moest tot elke prijs voorkomen worden.¹⁹⁹

Het feit dat de UC sterk doordrongen was van het blijvende belang van het *Agreement* betekende niet dat zij Britse druk zomaar over zich heen liet komen. Op al dan niet vermeende schendingen van gemaakte afspraken en Britse pogingen om de autonomie van de Trustmaatschappij te ondergraven volgden hoogst verontwaardigde reacties. De voortdurende aandacht die de NOT kreeg in de pers zal de UC hebben gemaand om, waar

¹⁹⁴ Zie NA 2.06.079/1263: UC 15 januari 1918, 46-47.

¹⁹⁵ Zie bijvoorbeeld NA 2.06.079/1259: 'Notulen der besprekingen in het Kabinet van Zijne Excellentie den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, d.d. 3 September 1917. – des voormiddags half elf', 159-160, bijgevoegd bij UC 7 september 1917.

¹⁹⁶ NA 2.06.079/1448: Memorandum 'Uitvoer van Glycerine', door Joost van Vollenhoven, 6 december 1915.

¹⁹⁷ NA 2.06.079/1243: Notulen der conferentie van 14 Maart 1916 des namiddags ten 3 ure' waarbij aanwezig Loudon, Posthuma, de UC, B.W. de Waal, Snouck Hurgronje, Everwijn, De Jong en Linthorst Homan, bijgevoegd bij UC 14 maart 1916, 4; NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 206.

¹⁹⁸ NA 2.06.079/1241: UC 10 december 1915, 254.

¹⁹⁹ NA 2.06.079/1241: UC 26 november 1915, 148-149; UC 7 december 1915, 231; NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 207, 231; NA 2.06.079/1249: UC 31 oktober 1916, 93.

mogelijk en dienstig, nog harder van zich af te bijten: het risico lag immers op de loer dat de UC-leden als slaafse volgers van de Britse blokkadepolitiek werden afgeschilderd.²⁰⁰

Ook met de Nederlandse regering onderhield de NOT een relatie die gedurende 1916 steeds gecompliceerder werd. Aan de éne kant stelde minister Posthuma zich, zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, steeds vijandiger ten opzichte van de Trustmaatschappij op en was Loudon steeds minder bereid tot openbare steun aan NOT-maatregelen. Maar aan de andere kant – en tegelijkertijd – smolten NOT en regering op allerlei niveaus steeds meer samen. Het feit dat de Nederlandse regering, in het kader van het door haar gesteunde NOT-persoffensief, cijfers verzamelde om aan te tonen dat de Britse economische blokkade, die zij uit neutraliteitsoverwegingen weigerde te erkennen, een groot succes was, illustreert perfect haar schizofrene houding ten opzichte van de NOT.²⁰¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat eind 1916 Posthuma in de Tweede Kamer vragen werden gesteld over het functioneren van de NOT, waarbij werd gesuggereerd dat regering en Trustmaatschappij vier handen op twee buiken waren. Posthuma maakte het nog erger door, voor tot beantwoording over te gaan, eerst met de NOT te overleggen. ‘Wat blijft er [...] over van de karakterisering van N.O.T. als privé-instelling?’, vroeg Loudon zich naar aanleiding van Posthuma’s kameroptreden vertwijfeld af.²⁰² Dat was een heel goede vraag, waar de minister, getuige zijn eigen optreden, overigens zelf ook geen goed antwoord op had. Ook met andere Crisisinstellingen werden de onderlinge verhoudingen steeds ondoorzichtiger. De NOT werkte samen met organisaties als het LEB, maar ook met de Glycerine- en Sodacommissies om de uitvoering van bepaalde overeenkomsten mogelijk te maken. Maar omdat deze overeenkomsten vaak behoorlijk complex waren werd het steeds moeilijker te bepalen wie nu precies wat had beloofd en waar de verantwoordelijkheid van de ene organisatie ophield en die van de andere begon.

²⁰⁰ BNA FO 368/1561, 230772: Johnstone to Grey, 13 november 1916 no. 6460 Commercial.

²⁰¹ Zie ook NA 2.05.23: memorandum ‘L’Allemagne ravitaillée par la Hollande?’, 29 juni 1915. Dit memorandum was opgesteld door de Commissie voor den Nederlandschen Handel in samenspraak met Buitenlandse Zaken.

²⁰² NA 2.05.23/840, 54943: Loudon aan Posthuma, 4 december 1916 afd. II no. 54943 en Posthuma aan Loudon, 30 november 1916 no. afd. Handel, met aantekening van Loudon. Citaat uit laatstgenoemde aantekening.